

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FİNANS VE BANKACILIK ANA BİLİM DALI

**TURİZM, FİNANSAL GELİŞME VE
EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ:
TÜRKİYE ÖRNEĞİ**

Melike ÖZDEMİR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
AĞUSTOS- 2024

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FİNANS VE BANKACILIK ANA BİLİM DALI

**TURİZM, FİNANSAL GELİŞME VE
EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ:
TÜRKİYE ÖRNEĞİ**

DANIŞMAN : Doç. Dr. İlyas OKUMUŞ
JÜRİ : Doç. Dr. Ferid ÖNDER
JÜRİ : Doç. Dr. Murat TEKBAŞ

Melike ÖZDEMİR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
AĞUSTOS – 2024

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FİNANS VE BANKACILIK ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TURİZM, FİNANSAL GELİŞME VE EKONOMİK
BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ**

Melike ÖZDEMİR

Danışman : Doç. Dr. İlyas OKUMUŞ

Yıl : 2024 Sayfa: IX+84

Jüri : Doç. Dr. İlyas OKUMUŞ (Başkan)

: Doç. Dr. Ferid ÖNDER (Üye)

: Doç. Dr. Murat TEKBAŞ (Üye)

Bu çalışma, 1995-2020 yılları arasında turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri incelemektedir. Bu dönemde dünya ekonomisi, küreselleşme ve teknolojik ilerlemeler gibi faktörlerle önemli değişikliklere uğramış ve bu değişiklikler, turizm sektörü ve finansal sistemlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini derinleştirmiştir. Araştırmanın amacı, turizm gelirlerinin ekonomik büyümeye olan katkılarını ve finansal gelişmenin bu süreçteki rolünü analiz etmektir. Çalışmada, turizm sektörünün büyüme dinamiklerine nasıl etki ettiği ve gelişmiş finansal sistemlerin ekonomik büyümeyi nasıl desteklediği ele alınmıştır. Sonuçlar, turizmin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu ve finansal gelişmenin bu ilişkiyi güçlendirdiğini göstermektedir. Ayrıca, ticari açıklık oranı ve sermaye akışlarının da bu dinamikler üzerindeki etkileri incelenmiştir. Çalışma, politika yapıcılar ve ekonomistler için önemli çıkarımlar sunmakta ve turizm ile finansal gelişme stratejilerinin ekonomik büyümeye katkı sağlayacak şekilde nasıl entegre edilebileceğine dair önerilerde bulunmaktadır. Çalışmanın bulguları, ekonomik büyümeyi teşvik etmek için turizm ve finansal sektörlerin nasıl etkin bir şekilde kullanılabileceği konusunda yeni bakış açıları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Turizm, finansal gelişme, ekonomik büyüme

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF FINANCE AND BANKING

ABSTRACT

Ma THESIS

**THE RELATIONSHIP BETWEEN TOURISM,
FINANCIAL DEVELOPMENT AND ECONOMIC
GROWTH: THE CASE OF TURKEY**

Melike ÖZDEMİR

Supervisor : Assoc. Prof. Dr. İlyas OKUMUŞ

Year : 2024 Pages: IX+84

Jury : Assoc. Prof. Dr. İlyas OKUMUŞ (Chairperson)

: Assoc. Prof. Dr. Ferid ÖNDER (Member)

: Assoc. Prof. Dr. Murat TEKBAŞ (Member)

This study examines the relationship between tourism, financial development and economic growth between 1995 and 2020. During this period, the world economy has undergone significant changes due to factors such as globalization and technological advances, and these changes have deepened the impact of the tourism sector and financial systems on economic growth. The aim of the study is to analyze the contribution of tourism revenues to economic growth and the role of financial development in this process. The study examines how the tourism sector affects growth dynamics and how advanced financial systems support economic growth. The results show that tourism has a positive impact on economic growth and financial development strengthens this relationship. The effects of trade openness and capital flows on these dynamics are also analyzed. The study provides important implications for policymakers and economists and suggests how tourism and financial development strategies can be integrated to contribute to economic growth. The findings of the study provide new insights on how tourism and financial sectors can be effectively utilized to promote economic growth.

Keywords: Tourism,Financial Development, Economic Growth

ÖN SÖZ

Bu tez çalışması, 1995-2020 yılları arasında turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye örneği üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Gelişen global ekonomik ortamda, turizm sektörü ve finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Türkiye'nin ekonomik kalkınma stratejilerinde turizmin rolü ve finansal sistemin bu süreçteki etkileri, ülkenin ekonomik yapısının anlaşılması açısından kritik bir öneme sahiptir.

Çalışmada, ekonometrik analiz yöntemleri kullanılarak, turizmin ekonomik büyümeye olan katkısı ve finansal gelişmenin bu süreçteki rolü detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Bu bağlamda, turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi nasıl etkilediği ve finansal piyasaların gelişiminin bu süreç üzerindeki etkileri araştırılmıştır.

Literatürdeki mevcut çalışmaların ötesine geçerek, belirli bir dönem üzerindeki etkileri inceleyip, çoklu değişkenleri dikkate alarak detaylı bir değerlendirme yapılmıştır. Türkiye örneği üzerinden gerçekleştirilen bu analiz, sektördeki gelişmeleri ve trendleri daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. Ayrıca politika yapıcılar, akademisyenler ve sektördeki profesyoneller için değerli bilgiler sunmayı hedeflemektedir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında bana destek veren ve değerli katkılarıyla yol gösteren danışmanım Doç. Dr. İlyas OKUMUŞ' a teşekkürlerimi sunarım. Araştırmam boyunca gösterdikleri sabır ve anlayış için aileme ve dostlarıma da minnettarım.

Melike ÖZDEMİR
KAHRAMANMARAŞ-AĞUSTOS- 2024

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışmasının hazırlanmasında bana destek veren ve yol gösteren birçok kişi ve kuruma teşekkür etmek isterim.

Öncelikle, tez danışmanım Doç. Dr. İlyas OKUMUŞ hocama, bana sağladığı değerli rehberlik, sabır ve destek için sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Onun bilgi ve deneyimleri, araştırmamın her aşamasında bana ilham kaynağı olmuştur.

Ayrıca, çalışmam boyunca manevi destekleriyle yanımda olan aileme en içten teşekkürlerimi sunarım. Annem Ülkü ÖZDEMİR ve babam Cengiz ÖZDEMİR sizlerin sevgisi, anlayışı ve sonsuz desteği olmadan bu çalışmayı tamamlayamazdım. KardeŐlerim Merve KAYIRICI, Metehan ÖZDEMİR, Mislina ÖZDEMİR ve Miray ÖZDEMİR 'e her zaman yanımda olduğunuz ve moral verdiğiniz için teşekkür ederim.

Bu süreçte beni yalnız bırakmayan ve her zaman yanımda olan çok yakın arkadaŐlarım Hayriye PEKMEZKÖPÜŐÜ ve Kevser KÜPO 'ya da özel bir teşekkür etmek istiyorum. Onların dostluğu, desteği ve motivasyonu, zorlu zamanlarda bana güç vermiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında emeği geçen, destek veren ve bana inanan herkese teşekkür ederim.

Melike ÖZDEMİR
KAHRAMANMARAŞ-AğUSTOS 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	II
ÖN SÖZ	III
TEŞEKKÜR.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR LİSTESİ	VII
TABLolar LİSTESİ.....	VIII
ŞEKİLLER LİSTESİ	IX
1. GİRİŞ	1
2. KONU İLE İLGİLİ ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR	3
3. TURİZM, FİNANSAL GELİŞME VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ	10
3.1. Ekonomik Büyüme	11
3.1.1. Ekonomik Büyüme Etkileyen Faktörler	12
3.1.1.1. İşgücü.....	12
3.1.1.2. Sermaye	13
3.2. Ekonomik Büyüme Modelleri	15
3.2.1. Klasik Büyüme Modeli	15
3.2.2. Keynesyen Büyüme Modeli.....	18
3.2.3. İçsel Büyüme Modelleri.....	21
3.2.4. Neoklasik Büyüme Modelleri	29
3.3. Turizm	31
3.3.1. Turizmin Önemi	32
3.3.2. Turizmin Özellikleri.....	33
3.3.3. Turizmin Tarihsel Gelişimi	34
3.3.4. Turizmin Çeşitleri	38
3.3.5. Turizmin Etkileri.....	41
3.4. Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi	43
3.4.1. Turizmin Ödemeler Dengesine Etkisi	45
3.4.2. Turizmin Milli Gelire Etkisi	46
3.4.3. Turizmin İstihdama Etkisi.....	47
3.4.4. Turizmin Sektörel Etkisi	49
3.4.5. Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi	50

3.5. Finansal Gelişme	50
3.5.1. Finansal Gelişmenin Önemi	51
3.5.2. Finans Tarihi ve Gelişimi.....	51
3.5.3. Finansal Gelişmeyi Etkileyen Faktörler.....	52
3.6. Finansal Gelişmeye Değinen Yaklaşımlar	55
3.6.1. Keynesyen	55
3.6.2. Fisher.....	55
3.6.3. Joan Rabinson	56
3.6.4. Gurley-Shaw	56
3.6.5. Walter Bagehot.....	57
3.7. Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi	57
3.7.1. Finansal Gelişme ve İşsizlik İlişkisi.....	59
3.7.2. Finansal Gelişme ve Faiz Oranı İlişkisi	60
3.7.3. Finansal Gelişme ve Enflasyon İlişkisi	61
3.7.4. Finansal Gelişme ve Turizm İlişkisi	62
4. VERİ, MODEL VE YÖNTEM	64
5. BULGULAR.....	65
6. SONUÇ VE TARTIŞMA	73
KAYNAKLAR	75
ÖZ GEÇMİŞ	

KISALTMALAR LİSTESİ

AR-GE	: Araştırma ve Geliştirme
ATM	: Automated Teller Machine
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırım
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IMP	: International Marketing and Planning
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development
TIES	: Turkish International Economic Summit

TABLolar LİSTESİ

<u>Tablolar</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 5.1. NG-PERRON Birim Kök Testi	65
Tablo 5.2. ARDL Sınır Testi	66
Tablo 5.3. ARDL Katsayı Testi	66
Tablo 5.4. Değişkenlerin Gecikme Katsayısı	67
Tablo 5.5. Otokorelasyon LM Testi.....	68
Tablo 5.6. White Değişen Varyans Testi.....	68
Tablo 5.7. Modelin Kökleri ve Modülleri.....	68
Tablo 5.8. VEC Granger Nedensellik Testi Sonuçları.....	70

ŞEKİLLER LİSTESİ

<u>Sekiller</u>	<u>Sayfa</u>
Şekil 3.1. Ekonomik Büyüme ve İş Gücü İlişkisi	13
Şekil 3.2. Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi	15
Şekil 3.3. Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi.....	45
Şekil 3.4. Kişi Başı GSYİH – Turizm ilişkisi.....	59
Şekil 3.5. Finansal Geliş ve Turizm.....	63
Şekil 5.1. CUSUM	67
Şekil 5.2. CUSUM Q	67
Şekil 5.3. VAR Modelinin AR Polinom Ters Kökleri.....	69

1. GİRİŞ

Turizm sektörü, günümüzde ekonominin önemli yapı taşlarından biri haline gelmiştir. Özellikle sanayinin gelişmesi, gelir seviyelerinin artması ve refah düzeyinin yükselmesiyle birlikte, turizme yönelik ilgi ve yatırımlar da artmaktadır. Bu bağlamda, turizm yalnızca bir eğlence veya dinlenme aktivitesi olmanın ötesine geçerek, ekonomik ve sosyal açıdan kritik bir rol üstlenmektedir (Fringen, 1997, 88).

Turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, birçok ülke ve bölge için stratejik öneme sahiptir. Turizm faaliyetleri, gelir yaratma, istihdam sağlama ve döviz kazandırma gibi doğrudan ekonomik katkılar sunarken, aynı zamanda altyapı gelişimi, kültürel alışveriş ve uluslararası ilişkilerin güçlenmesine de katkıda bulunmaktadır. Turizm sektöründeki hareketlilik, ekonominin diğer sektörlerine de olumlu yansımalar yaparak geniş çaplı bir ekonomik kalkınma sürecini tetikleyebilmektedir (Şahin ve Güneş, 2012, 58-60).

Finansal gelişme, bir ülkenin finansal sisteminin kapasitesinin, etkinliğinin ve genişliğinin artırılması sürecidir. Bu süreç, finansal hizmetlerin genişletilmesi, finansal kurumların ve piyasa altyapısının güçlendirilmesi, finansal kaynakların daha verimli dağılımı ve finansal erişimin artırılması gibi unsurları içerir. Finansal gelişme, ekonomik büyüme ve kalkınma için kritik öneme sahiptir, çünkü finansal sistemin etkin çalışması, tasarrufların yatırıma dönüştürülmesini kolaylaştırır ve ekonomik verimliliği artırır (Levine, 2005, 86-87).

Finansal gelişme, ekonomik büyüme ve turizm sektörü arasındaki ilişki, çok boyutlu ve karmaşık bir yapıya sahiptir. Finansal piyasaların gelişimi, turizm yatırımlarının artmasına ve turistik destinasyonların çekiciliğinin artırılmasına olanak tanır. Aynı şekilde, turizm gelirlerinin artması da finansal piyasalara olumlu etkilerde bulunarak, ekonomik büyümeyi destekler. Bu dinamik ilişki, ekonomik politikaların ve stratejilerin belirlenmesinde önemli bir rol oynar (Fringen, 1997, 88).

Bu tezde, turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki etkileşimler detaylı bir şekilde incelenmiştir. İlk bölümde, araştırmanın amacı ve kapsamı tanımlanmıştır. İkinci bölümde, konu ile ilgili önceki çalışmalar gözden geçirilmiştir. Üçüncü bölümde, turizm ile finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler teorik olarak açıklanmıştır. Dördüncü bölümde, kullanılacak model, veri ve yöntemler detaylandırılmıştır. Beşinci bölümde, elde edilen bulgular sunulmuş ve analiz edilmiştir. Son olarak, altıncı bölümde, sonuçlar özetlenmiş, bulgular tartışılmış ve gelecekteki araştırmalar için önerilerde bulunulmuştur.

Bu çalışma hem akademik literatüre katkı sağlamayı hem de politika yapıcılar için yol gösterici olmayı amaçlamaktadır. Turizm sektörünün ekonomik büyüme üzerindeki rolünü daha iyi kavrayarak, sürdürülebilir kalkınma stratejileri oluşturmak ve

uygulamak için gerekli olan bilgi ve farkındalığın artırılması, bu tezin temel motivasyonlarından biridir.

2. KONU İLE İLGİLİ ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR

Finansal gelişme, turizm sektörü ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki çok yönlü ve karmaşıktır. Gelişmiş finansal sistemler, turizm sektöründeki yatırımları ve büyümeyi teşvik ederken, turizm sektörü de ekonomik büyümeye önemli katkılar sağlayabilir. Finansal kapsayıcılık ve gelişmiş finansal hizmetler, turizm işletmelerinin gelişimini destekler ve bölgesel kalkınmayı teşvik eder. Ayrıca, sürdürülebilir finansal uygulamalar ve politikalar, turizm sektörünün uzun vadeli çevresel ve sosyal sürdürülebilirliğini sağlamada kritik bir rol oynar. Literatür taraması kapsamında, farklı analiz yöntemleri ve değişkenler üzerinde yapılan araştırmaların çeşitliliği ele alınmış ve ortaya konulan sonuçlar detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu çalışma, turizm gelirleri, finansal gelişme ve ekonomik büyümenin birbirleri üzerindeki etkilerini anlamayı amaçlamaktadır.

Afşar (2007) çalışmasında finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar analiz edilmiştir. Çalışma iki bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde finansal sistemin ekonomideki rolü açıklanmaktadır. Finansal sistem, ekonomik büyümenin desteklenmesi ve kaynakların verimli bir şekilde dağıtılması açısından kritik öneme sahiptir. Finansal araçlar, yatırımcılar ve tasarruf sahipleri arasında köprü kurarak, ekonomik faaliyetlerin sürdürülmesini sağlar. İkinci bölüm ise finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi dört başlık altında incelenmiştir. Finansal araçlar, tasarrufların yatırımlara dönüştürülmesi sürecinde önemli bir rol oynar. Gelişmiş bir finansal aracılık sistemi, ekonomik büyümeyi teşvik edebilir. Faiz oranları, yatırım kararlarını ve tasarruf eğilimlerini etkileyerek ekonomik büyümeyi yönlendirir. Finansal gelişme, faiz oranlarının daha etkin belirlenmesini sağlayabilir. Finansal Liberalizasyon finansal piyasalardaki serbestleşme, sermaye akışlarını ve yatırımları artırarak ekonomik büyümeyi destekleyebilir. Ancak, bu süreç aynı zamanda riskleri de beraberinde getirebilir. Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin yönü tartışmalıdır. Bazı çalışmalar finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini (arz öncüllü hipotez), bazıları ise ekonomik büyümenin finansal gelişmeyi desteklediğini (talep takipli hipotez) öne sürmektedir. Özetle finansal sistemin ekonomideki rolünü ve finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi farklı açılardan ele alan çalışmaları inceleyerek, bu iki kavram arasındaki dinamiklerin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Ak vd., (2016) çalışmasında Türkiye ekonomisi için büyüme ve finansal gelişme arasındaki nedensellik ilişkisinin yönünü tespit etmektedir. Çalışma, 1989-2011 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak yapılmıştır ve Toda-Yamamoto testi uygulanmıştır. Ayrıca, temel bileşenler analizi yöntemi ile Türkiye ekonomisinin özgün koşullarını yansıtan ve finansal gelişmişlik düzeyini en kapsamlı biçimde ölçmeyi mümkün kılacak bir finansal gelişme endeksi oluşturulmuştur. Bu doğrultular

sonucunda Türkiye’de ekonomik büyümenin finansal gelişmeyi teşvik ettiği ancak finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi desteklemediği sonucuna ulaşmıştır. Bu bulgular, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümenin finansal sektörü güçlendirdiğini ve bu nedenle talep takipli bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir.

Aslan ve Küçükaksoy (2011) çalışmasında, Türkiye’de finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin yönü, 1970-2004 dönemi yıllık verileri kullanılarak incelenmiştir. Araştırmada Granger nedensellik testleri uygulanmış ve sonuçlar, finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru işleyen bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir. Bu bulgu, finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini öne süren arz öncüllü hipotezi desteklemektedir. Çalışmanın sonuçları, finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini ve bu nedenle arz öncüllü hipotezi desteklediğini göstermektedir. Bu bulgular, finansal sektörün gelişmesinin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkilerini vurgulamakta ve politika yapıcılar için önemli çıkarımlar sunmaktadır.

Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002) çalışmasında İspanya'nın uzun dönemli ekonomik kalkınmasında turizmin rolünü inceleyen bir makaleye dayanmaktadır. Çalışma, turizm öncülüğündeki büyüme hipotezini test etmek için eş bütünleşme ve eş bütünleşik nedensellik testi yöntemlerini kullanmıştır. İspanya'da ekonomik büyümenin en azından son otuz yıl boyunca uluslararası turizmin sürekli genişlemesine duyarlı olduğunu göstermektedir. Turizm sektörü, zaman içinde çarpan etkisi yaratarak ekonomik büyümeyi desteklemiştir. Bu bulgu, turizmin İspanya ekonomisi için önemli bir itici güç olduğunu ortaya koymaktadır. Turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi sıkça incelenmiştir. Turizm, döviz girdisi sağlaması, istihdam yaratması ve yerel ekonomileri canlandırması nedeniyle birçok ülke için önemli bir sektördür. İspanya gibi turizm potansiyeli yüksek ülkelerde, bu sektörün ekonomik büyüme üzerindeki katkıları daha belirgin hale gelmektedir. İspanya örneğinde, turizm ve ekonomik büyüme arasındaki eşbütünleşme, bu iki değişkenin uzun dönemde birlikte hareket ettiğini göstermektedir. Granger nedensellik testleri nedensellik yönünü belirlemek için kullanılır ve bu çalışmada turizmin ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak İspanya'da turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ve bu etkinin uzun dönemli sürdürülebilirliğini vurgulamaktadır. Turizm, sadece gelir sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda diğer sektörlerle etkileşimi ve dış rekabetçiliği artırarak geniş kapsamlı ekonomik kalkınmayı desteklemektedir. Bu bulgular, turizm politikalarının ve stratejilerinin dikkatlice planlanması gerektiğini ve bu sektörün potansiyelinin tam anlamıyla kullanılmasının önemini göstermektedir.

Barro (1991) çalışmasında 1960-1985 dönemi için 98 ülkenin verileri kullanılarak gerçekleştirilen analizler sonucunda, reel kişi başına GSYİH büyüme oranının başlangıçtaki insan sermayesi ile pozitif bir ilişki içinde olduğu belirlenmiştir.

Başlangıçtaki insan sermayesi, 1960 yılındaki okullaşma oranlarıyla temsil edilmektedir. Ayrıca, başlangıçtaki reel kişi başına GSYİH seviyesi ile büyüme arasında negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Daha yüksek insan sermayesine sahip olan ülkelerin, daha düşük doğurganlık oranlarına ve GSYİH'ye fiziksel yatırım oranlarına sahip olduğu gözlemlenmiştir. Büyüme oranları, GSYİH içindeki hükümet tüketiminin payı ile ters orantılıdır, ancak kamu yatırımının payı ile anlamsız bir ilişki gözlemlenmiştir. Büyüme oranları, siyasi istikrar ölçütleri ile pozitif ilişkilidir ve piyasa bozulmaları için bir ölçüt ile ters orantılıdır. Bu bulgular, insan sermayesi, hükümet politikaları ve piyasa koşullarının ekonomik büyümeyi etkilemede önemli faktörler olduğunu göstermektedir.

Brida vd., (2008) çalışmalarında Kolombiya'da turizmin ekonomik büyümeye olan katkısını araştırmaktadır. İlk olarak, 1990'ların başından 2006'ya kadar turizmin ekonomik büyümeye katkısını diğer endüstrilerden ayırıştırarak reel kişi başına GSYİH büyümesini nicel olarak analiz etmektedir. İkinci olarak, uluslararası turizmin Kolombiya için uzun vadeli ekonomik büyüme için stratejik bir faktör olup olmadığını analiz etmektedir. Bu, turizmin uzun vadeli ekonomik büyümeye katkıda bulunabileceği inancı, literatürde "turizm öncülüğünde büyüme hipotezi" olarak bilinmektedir. Hipotez, Johansen eşbütünleşme testi ve Granger Nedensellik testi gibi istatistiksel yöntemler kullanılarak deneysel olarak test edilmektedir. Bulgular, reel kişi başına GSYİH, Kolombiya turizm harcamaları ve reel döviz kurları arasında bir eşbütünleşme vektörü olduğunu ve bu değişkenlerin model için zayıf dışsal değişkenler olduğunu göstermektedir. Granger nedensellik testi, bu modelde nedenselliğin turizm harcamalarından reel kişi başına GSYİH'ye doğru olduğunu önermektedir. Bu çalışma, Kolombiya'daki turizm sektörünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ve turizmin uzun vadeli büyüme üzerindeki rolünü anlamak için önemli bir katkı sağlamaktadır.

Çetintaş ve Bektaş (2008) çalışmalarında, 1964-2006 döneminde Türkiye'de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler ve nedensellik ARDL yöntemi ile analiz edilmiştir. Sonuç olarak, Kısa dönemde turizm ve ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Bu, kısa vadede turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki dalgalanmaların birbirini etkilemediğini görülmüştür. Uzun dönemde turizm, ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisi olduğu ve ARDL yöntemi ile yapılan analizler, turizm gelirlerinin uzun vadede ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini ortaya koyduğu, turizm gelirlerinin uzun vadede ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisi olduğu ve turizm yönlü büyüme hipotezinin Türkiye için geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgular, turizm endüstrisinin Türkiye'nin önemli büyüme kaynaklarından biri olduğunu ve ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği için stratejik bir sektör olarak ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Kandır, İskenderoğlu ve Önal (2007) çalışmasında 1988-2004 dönemi için Türkiye'de finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır. Analizlerde üç aylık veriler kullanılarak, kişi başına reel milli gelir ekonomik büyümeyi

temsil etmek üzere kullanılmıştır. Finansal gelişmeyi temsil etmek için ise dört değişken seçilmiştir, İMKB işlem hacminin milli gelire oranı, İMKB piyasa değerinin milli gelire oranı, İMKB işlem görme oranı ve özel sektöre verilen banka kredilerinin milli gelire oranı. Çalışmanın sonuçları, Türkiye’de ekonomik büyümenin finansal gelişmeyi teşvik ettiğini ancak finansal gelişmişliğin ekonomik büyümeyi desteklemediğini göstermektedir. Bu bulgular, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki dinamiklerin ülkenin gelişim sürecine bağlı olarak değişebileceğini ve politika yapıcıların bu ilişkileri dikkate alarak stratejiler geliştirmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Katircioğlu (2009) çalışmasında Kıbrıs örneğinde turizm, ticaret ve reel gelir artışı arasındaki ilişkileri inceleyen bir çalışmanın bulgularını özetlemektedir. Çalışma, bu üç değişken arasındaki uzun vadeli denge ilişkisini ve nedensellik yönlerini belirlemek amacıyla eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testlerini kullanmıştır. Uzun vadeli denge ilişkisi turizm, ticaret ve reel gelir büyümesi arasında uzun vadeli bir denge ilişkisi eşbütünleşme bulunmaktadır. Bu, bu üç değişkenin uzun dönemde birlikte hareket ettiğini ve birbirleriyle uyumlu bir şekilde dengede olduklarını göstermektedir. Reel gelir artışı, uluslararası ticarete (hem ihracat hem de ithalat) ve adaya uluslararası turist gelişlerinde büyümeyi teşvik etmektedir. Bu, gelir artışının hem ticareti hem de turizmi olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Uluslararası ticaretteki büyüme (hem ihracat hem de ithalat), Kıbrıs'a gelen uluslararası turist sayısında artışı teşvik etmektedir. Bu bulgu, ticaretin turizmi desteklediğini işaret etmektedir. Reel ithalat artışı, reel ihracattaki artışı teşvik etmektedir. Bu da ithalat ve ihracatın birbirini destekleyen ve karşılıklı olarak büyümeyi teşvik eden bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, turizm ve ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini anlamada önemli ipuçları sunmakta ve Kıbrıs gibi küçük ekonomilerde bu ilişkilerin nasıl şekillendiğine dair değerli bilgiler sağlamaktadır. Bu tür analizler, politika yapıcılar için turizm ve ticaret stratejilerinin geliştirilmesinde faydalı olabilir.

Kızılgöl ve Erbaykal (2008) çalışmalarında Türkiye'deki turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto yöntemi çerçevesinde incelenmiştir. 1992,01–2006,02 dönemlerini kapsayan üçer aylık veriler kullanılarak yapılan test sonuçlarına göre, ekonomik büyümeden turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi ortaya çıkmıştır. Bu sonuca göre, Türkiye'nin daha fazla turizm geliri elde etmek için sürdürülebilir bir ekonomik büyüme sağlaması gerektiği söylenebilir. Türkiye'deki ekonomik büyümenin turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir. Yani, ekonomik büyüme turizm gelirlerini etkileyebilmekte ancak turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi etkileme olasılığı daha düşüktür. Bu sonuç, Türkiye'nin turizm gelirlerini artırmak için ekonomik büyümeye odaklanması gerektiğini öne sürmektedir. Bu sonuçlar doğrultusunda, Türkiye'nin turizm gelirlerini artırmak için ekonomik büyümeyi teşvik etmek üzere

politika önlemleri alması gerekebilir. Bunun yanı sıra, turizm sektörünün sürdürülebilirliğini sağlamak için altyapı yatırımları, tanıtım faaliyetleri ve hizmet kalitesinin artırılması gibi önlemler de önem kazanmaktadır. Gelecekteki çalışmaların, farklı yöntemler kullanarak ve farklı dönemleri kapsayarak bu ilişkiyi daha derinlemesine incelemesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

King ve Levine (1993) Schumpeter'in görüşüne uygun olarak finansal sistemin ekonomik büyümeyi teşvik edebileceğini gösteren çapraz ülke kanıtlarını sunmaktadır. 1960-1989 dönemine ait 80 ülkenin verileri kullanılarak gerçekleştirilen bu analizde, finansal kalkınma düzeyinin çeşitli ölçütleri ile reel kişi başına GSYİH büyümesi, fiziksel sermaye birikim hızı ve ekonomilerin fiziksel sermayeyi kullanma verimliliğindeki iyileşmeler arasında güçlü bir ilişki olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, finansal kalkınmanın önceden belirlenmiş bileşenin gelecekteki ekonomik büyüme hızları, fiziksel sermaye birikimi ve ekonomik verimlilik iyileştirmeleri ile de güçlü bir şekilde ilişkilendirildiği ortaya konmaktadır. Sonuç olarak, finansal sistemin ekonomik büyümeye önemli bir katkı sağlayabileceğini ve finansal kalkınmanın ekonomik performans üzerindeki etkilerini anlamak için önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Lee ve Chang (2008) çalışmalarında OECD ve OECD dışı ülkelerde (Asya, Latin Amerika ve Sahra Altı Afrika dahil) 1990-2002 yılları arasında turizm gelişimi ile ekonomik büyüme arasındaki uzun vadeli ilişkiler ve nedensel bağlantılar yeni heterojen panel eş bütünleşme tekniği kullanılarak incelenmiştir. Ülkeler arasındaki farklılıkları ve heterojen etkileri dikkate alan bu teknik kullanılmıştır. Uzun vadede turizm gelişimi ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkileri belirlenmiştir. Küresel ölçekte, heterojen ülke etkileri dikkate alındıktan sonra, GSYİH ile turizm gelişimi arasında eş bütünleşik bir ilişki olduğu kanıtlanmıştır. OECD Üyesi Olmayan Ülkeler turizm gelişiminin GSYİH üzerinde OECD ülkelerine göre daha büyük bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Sahra Altı Afrika Ülkeleri turizm gelirlerindeki değişkenliğin en büyük etkiyi gösterdiği bölge olarak belirlenmiştir. OECD Ülkeleri turizmin gelişmesinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkileri tespit edilmiştir. OECD Dışı Ülkeler çift yönlü nedensellik ilişkileri bulunmaktadır. Asya sadece zayıf nedensellik ilişkileri gözlemlenmiştir. Sonuç olarak turizm gelişimi ve ekonomik büyüme arasındaki karmaşık ilişkileri ve nedensellik bağlantılarını detaylandırarak, farklı coğrafi bölgelerdeki etkilerin nasıl değiştiğini ortaya koymaktadır. Özellikle OECD üyesi olmayan ülkelerde turizmin ekonomik büyümeye olan katkısının daha belirgin olduğu ve Sahra Altı Afrika ülkelerinde bu etkinin daha da güçlü olduğu görülmüştür. Ayrıca, reel efektif döviz kurunun da bu dinamiklerde önemli bir rol oynadığı belirlenmiştir.

Özcan (2021) çalışmasında turizm ekonomik büyüme ilişkisini 1995-2018 yılları arasında üst ve orta gelirli ülkeler için analiz etmiştir. İncelenen verilere göre, Meksika dışındaki tüm ülkelerde turizm ile ekonomik büyüme arasında yüzde birlik anlamlılık

düzeyinde çift yönlü pozitif nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Ancak Meksika için elde edilen bulgular incelendiğinde, turizm geliri ile ekonomik büyüme arasında yüzde bir anlamlılık düzeyinde çift yönlü bir ilişki tespit edilirken, ziyaretçi sayısı ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

Özcan ve Çoban (2013) çalışmasında 1963-2010 dönemine ilişkin Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler eşbütünleşme ve nedensellik yöntemi ile analiz edilmiştir. Sonuç olarak Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi uzun vadede ele alarak, turizm sektörünün ülke ekonomisi için önemli bir büyüme kaynağı olduğunu vurgulamaktadır. Turizm ve ekonomik büyüme arasındaki çift yönlü nedensellik ilişkisi, her iki değişkenin birbirini karşılıklı olarak desteklediğini göstermektedir. Bu bulgular, turizmin sürdürülebilir ekonomik büyümeyi teşvik etmek için stratejik bir sektör olarak ele alınması gerektiğine işaret etmektedir.

Pehlivan (2022) çalışmasında yenilenebilir enerji tüketimi, finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisini 1960-2017 yılları arasında Türkiye için analiz etmiştir. ARDL eş bütünleşme sonucunda uzun dönemde yenilenebilir enerji tüketiminde ve finansal gelişmede meydana gelen artışların ekonomik büyümeyi desteklediği, ticari dışa açıklıkta, uzun dönemde pozitif yönde meydana gelen artışlar ekonomik büyümeyi azaltırken ancak, ticari dışa açıklık katsayısının pozitif olduğu durumda, ekonomik büyümeyi artırıcı etkisinin olduğunu belirtip, uzun dönemde sermaye artışları ile işgücü artışlarının da ekonomik büyümeyi artırdığı analiz edilmiştir. Ayrıca Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına göre ise ekonomik büyüme ile sermaye arasında tek yönlü nedensellik bulunduğu, finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik tespit edildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Eroğlu ve Yeter (2021) çalışmasında Türkiye ekonomisinde finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki 1991-2019 dönemi için Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi kullanılarak incelenmiştir. Çalışma, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini belirlemeyi ve yönünü tahmin etmeyi amaçlamaktadır. Yapılan ampirik analizler sonucunda, Türkiye ekonomisinde finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu bulgu, finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi teşvik edici bir rol oynadığını göstermektedir. Çalışmanın sonuçları, politika yapıcılarının finansal gelişmeyi destekleyici politikalar ve hukuki düzenlemeler uygulamaları gerekliliğini vurgulamaktadır.

Fendoğlu (2021) çalışmasında, Türkiye ekonomisinde 1960-2017 yılları arasındaki ekonomik büyüme ve finansal gelişme arasındaki ilişki incelenmiştir. Analizlerde, gayri safi yurtiçi hâsıla (GSYİH) ve mevduat bankalarının varlıklarının GSYİH'ye oranı gibi veriler kullanılmıştır. Sonuçlar, finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Bu,

finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi teşvik edici bir etkisi olduğunu gösterir. Yani, finansal sektörün gelişmesi ekonomik büyümeyi desteklerken, ekonomik büyümenin finansal gelişme üzerinde aynı derecede etkili olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgu, finansal gelişmeyi destekleyen politikaların ve düzenlemelerin ekonomik büyümeyi teşvik edici bir rol oynayabileceğini vurgulamaktadır.

Gök ve Biçer (2024) çalışmasında, Meksika, Endonezya, Nijerya ve Türkiye (MINT) ülkelerinde finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki dinamik panel veri analizi yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Çalışmada, yatay kesit bağımlılığını ve heterojenliği dikkate alan panel birim kök testi ve panel eşbütünleşme testleri uygulanmıştır. Bu testlerin sonuçları, serilerin birim kök içerdiğini ve değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi bulunduğunu göstermiştir. Eşbütünleşme katsayılarını belirlemek için eşbütünleşme tahmincisi kullanılmıştır. Ampirik bulgular, MINT ülkelerinde finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sonuç, finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi destekleyici bir rol oynadığını ve bu ülkeler için finansal sektörde yapılacak iyileştirmelerin ekonomik büyümeyi teşvik edebileceğini vurgulamaktadır.

Literatür taraması, turizmin finansal gelişme ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini geniş bir perspektiften ele alan mevcut araştırmaların kapsamlı bir değerlendirmesini sunmuştur. İncelenen çalışmalar, turizmin ekonomik katkılarını, finansal piyasalar üzerindeki olumlu etkilerini ve ekonomik büyüme ile olan ilişkilerini çeşitli teorik ve ampirik bakış açılarıyla analiz etmiştir. Bu tarama, turizmin istihdam yaratma, gelir sağlama ve döviz kazandırma gibi doğrudan etkilerinin yanı sıra, altyapı gelişimi, kültürel alışveriş ve uluslararası ilişkiler üzerindeki dolaylı katkılarını da ortaya koymuştur. Ayrıca, literatür, bu etkilerin ekonomik politikaların ve stratejilerin belirlenmesindeki önemini vurgulamaktadır ve mevcut araştırmaların bu alandaki bilgi boşluklarını dolduracak şekilde genişletilmesi gerektiğini göstermektedir.

3. TURİZM, FİNANSAL GELİŞME VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

Turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme, bir ülkenin ekonomik dinamiklerini belirleyen ve birbirleriyle etkileşim içinde olan üç önemli kavramdır. Turizm sektörü hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için önemli bir gelir kaynağıdır. Turizm, döviz kazandırıcı bir faaliyet olarak ülke ekonomilerine katkı sağlar ve istihdam yaratır. Ayrıca, turizm harcamaları, hizmet sektörü başta olmak üzere birçok sektörü canlandırır. Türkiye örneğinde olduğu gibi, geniş bir turizm potansiyeline sahip ülkeler, uluslararası turizm faaliyetlerine ağırlık vererek ekonomik büyümelerini hızlandırmayı ve refah düzeylerini yükseltmeyi amaçlamaktadırlar

Turizmin ekonomik büyümeye katkısını inceleyen çalışmalar, genellikle turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisini vurgulamaktadır. Bu, turizm endüstrisinin ülkenin önemli büyüme kaynaklarından biri olduğunu ve uzun vadeli ekonomik planlamalarda dikkate alınması gerektiğini ortaya koymaktadır (Kara, 2019, 82).

Finansal gelişme, ekonomik büyümenin desteklenmesi için kritik öneme sahiptir. Gelişmiş bir finansal sistem, kaynakların etkin dağılımını sağlar, yatırımları teşvik eder ve ekonomik faaliyetlerin sürdürülebilirliğini artırır. Finansal araçlar, tasarruf sahipleri ve yatırımcılar arasında köprü kurarak, ekonomik büyümenin sağlanmasına katkıda bulunur (Demirgüç vd., 2008, 45-46).

Türkiye’de finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar, genellikle bu iki kavram arasındaki güçlü bağı vurgulamaktadır. Ancak, bu ilişkiyi anlamak için nedensellik yönünün belirlenmesi önemlidir. Bazı çalışmalar, finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini (arz öncüllü hipotez) savunurken, diğerleri ekonomik büyümenin finansal gelişmeyi desteklediğini (talep takipli hipotez) öne sürmektedir (Çoban ve Topcu, 2013, 78-80).

Turizm ve finansal gelişme arasındaki etkileşim, ekonomik büyüme üzerinde sinerjik bir etki yaratabilir. Gelişmiş bir finansal sistem, turizm yatırımlarını kolaylaştırarak turizm sektörünün büyümesine katkıda bulunur. Öte yandan, turizm sektörü de ülkeye döviz kazandırarak finansal sistemin gelişmesine yardımcı olabilir. (Yıldırım ve Öztürk, 2014, 123-125).

Turizmin finansal gelişme üzerindeki etkisi, özellikle turizm gelirlerinin finansal piyasalara akışını artırmasıyla ortaya çıkar. Bu durum, finansal araçlar için yeni fırsatlar yaratır ve finansal piyasalarda likiditeyi artırır. Ayrıca, turizm sektörü, finansal ürün ve hizmetlere olan talebi artırarak finansal sistemin derinleşmesine katkı sağlar (Demir ve Sarı, 2015, 87-89).

Turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, ekonomik kalkınmanın dinamiklerini anlamak için kritik öneme sahiptir. Turizm sektörü, ekonomik büyümeyi teşvik ederken, gelişmiş bir finansal sistem de bu büyümeyi

sürdürülebilir kılmak için gerekli altyapıyı sağlar. Türkiye örneğinde görüldüğü gibi, bu üç kavram arasındaki etkileşim, ülkenin uzun vadeli ekonomik kalkınma stratejilerinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, politika yapıcıların, ekonomik büyümenin sağlanması ve sürdürülmesi için turizm ve finansal gelişmeye yönelik stratejik yaklaşımlar benimsemeleri gerekmektedir (Kar ve Taban, 2010, 102-104).

3.1. Ekonomik Büyüme

Ekonomik büyüme, toplumu oluşturan insanların yaşam standartlarının ve refahının iyileştirilmesinde son derece önemlidir. Bir ekonominin temel amaçlarından biri, kıt kaynakları kullanarak sonsuz insan ihtiyaçlarını karşılamak ve talep edilen mal ve hizmetleri gerçekleştirmek için ihtiyaç duyulan kaynakları üretmektir. Ekonomik büyüme, bir dönemden diğerine geçişte mal ve hizmet üretim kapasitesindeki artış olarak tanımlanır. Ekonomik büyüme, fiyat artışlarından bağımsız olarak üretim kapasitesindeki artışların artması olarak da ifade edilir. Bir ülkenin ekonomik büyümesi, reel GSYİH'nin bir önceki yıla kıyasla artmasıdır. Ekonomik büyüme, nominal ve reel olarak iki farklı yöntemle ölçülür. Nominal büyüme, bir ekonomide fiyat artışlarıyla birlikte üretilen mal ve hizmet miktarını dikkate alırken, reel ekonomik büyüme GSYİH'nin fiyat artışlarından etkilenmeden artması olarak tanımlanır. Kullanılan ölçüm yöntemleri farklılık gösterse de ülkeler, reel fiyat artışlarını hesaba katmadan ekonomilerinde üretilen mal ve hizmet miktarını artırmayı amaçlamaktadır. Üretim kapasitesinin artması, ülkenin milli gelirini artırarak ülkenin büyümesini ve ekonomik açıdan zenginleşmesini sağlar. Ekonomik büyüme sorunu uzun vadeli bir sorun olduğundan makroekonomik anlamda arzla ilgili bir sorundur (Kibritçioğlu, 2018, 3).

Ekonomik büyüme iki farklı şekilde ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, ekonomi tam istihdam seviyesindeyken mevcut üretim faktörlerinin tam kapasiteyle kullanılması sonucunda verimliliğin artmasıyla gerçekleşen büyümedir. İkinci olarak, yine tam istihdam durumunda, mevcut kaynaklara yenilerinin eklenmesiyle sağlanan büyümedir. Ekonomik büyüme teorilerinin üzerinde durduğu ana konu, tam istihdam altında gerçekleşen büyümedir. Üretim artışı, üretim faktörlerinin sayısal bakımdan artmasından ziyade niteliklerindeki gelişmelere dayanır. Ekonomik büyüme oranı, üretim olanakları eğrisi bakımından incelendiğinde bir önceki yıla kıyasla oluşan üretim olanaklarının ne kadar sağa kaydığını gösterir (Shafiei, 2013, 3).

Ekonomik büyümeyi ölçmek için GSYİH, GSMH, kişi başına düşen reel GSYİH, İnsani Gelişme Endeksi, Satın Alma Gücü Paritesi gibi ölçütlerden faydalanılmaktadır. Ancak, ülkeler arasındaki anlaşmalar ve ekonomik entegrasyonlar, siyasi sınırların ötesinde ekonomik sınırların ortadan kalkmasıyla sonuçlanır. Bu durumda, belirli bir süre içinde ülkenin sınırları içinde üretilen nihai mal ve hizmetlerin

parasal karşılığını gösteren reel GSYİH'nin kullanılması daha sağlam sonuçlar sunar (Kibritçioğlu, 1998, 215).

Ekonomik büyümenin ölçülmesi için gelir yaklaşımı, üretim yaklaşımı ve harcamalar yaklaşımı olmak üzere üç farklı yöntem kullanılmaktadır. Farklı yöntemlerle hesaplanmasına rağmen, GSYİH aynı sonuçlara ulaşılmaktadır. Ekonomik büyüme rakamsal olarak ifade edildiğinden, nicel bir olgudur. Üretim eğrisinin sağa kayması, üretim faktörlerinin, yatırımların ve buna bağlı olarak ekonomik yapının değiştirilmesiyle uzun dönemde gerçekleşen bir süreçtir (Pehlivan, 2022, 6).

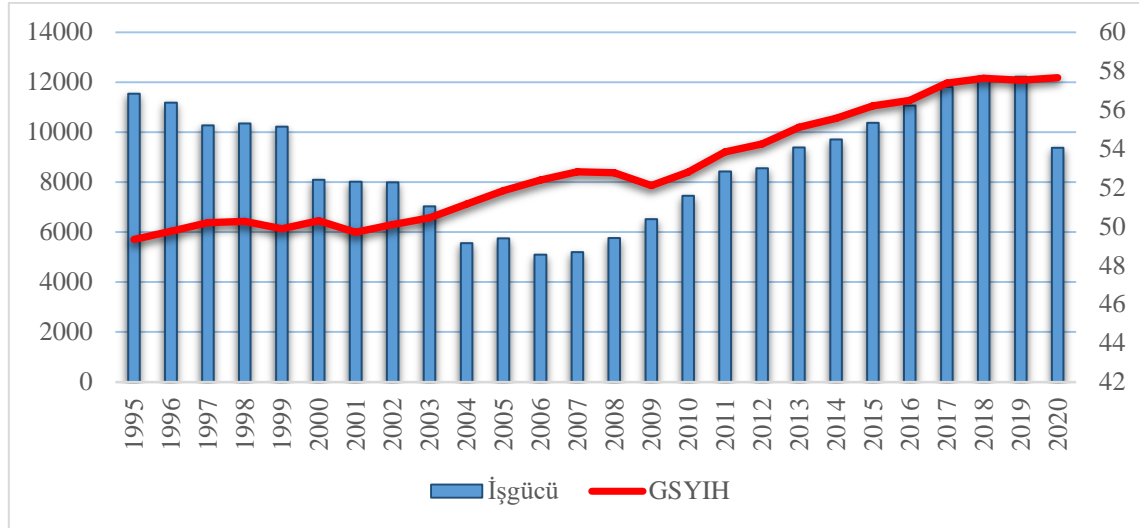
3.1.1. Ekonomik Büyüme Etkileyen Faktörler

Ekonomik büyüme, başlangıçta üretim fonksiyonu ile ilişkilendirilir. Üretim fonksiyonu, belirli bir dönemde mevcut üretim faktörleri ile en yüksek üretim düzeyine ulaşma çabasını ifade ederken, üretim teknolojisi değişmeden kalır. Ekonomik büyüme için işgücünün kantitatif ve kalitatif, beşeri sermaye, sermaye birikimi ve stok büyüklüğü, doğal kaynaklar ve coğrafya gibi unsurlar en temel üretim girdileridir (Gould, 2013, 200).

3.1.1.1. İşgücü

İşgücü, ekonomik büyüme sürecinin en kritik belirleyicilerinden biridir. Bir ülkede faal çalışanların sergilediği her türlü zihinsel ve bedensel çabaya emek ya da işgücü adı verilir. Emek hem fiziksel hem de zihinsel çaba gerektiren insan faaliyetlerini kapsar. Bu nedenle, bireylerin sahip oldukları yetenekler, aldıkları eğitimler ve sundukları entelektüel hizmetler de emek kavramını içerir (Kibritçioğlu, 1998, 212).

İşgücü, diğer üretim faktörleri olmadan tek başlarına üretim yapamaz. Bütün bu üretim faktörlerini bir araya getiren, düzenleyen ve üretime yönlendiren insandır. Girişimcilik ve işgücü, insan kaynaklarından türemektedir. Üretim faktörlerinden hangileri eksikse, eksik olan kısmın kapatılması için işgücü ve insan kaynakları daha fazla kullanılmaktadır. Bir ülkede emeğin arzı, ekonomik faaliyetlere katılmak üzere işgücünün toplamıyla belirlenmektedir. Emek arzı, çalışabilir yaştaki nüfusa bağlı olup, bu arz ise nüfus artışıyla paralel olarak yükselecek ve emeğin marjinal verimliliği arttığı sürece devam etmektedir. Bu durumda azalan marjinal verimlilik ilkesine aykırı olacak ve ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyecektir. Nüfustaki artış başlangıç aşamasında üretim açısından istihdamı artırıcı yönde etkileyeceği düşünülür. Fakat talep yönünden bakıldığında, tüketimi arttıran bir etkisinin olduğunu da göz ardı edilmemesi gerekir (Berber, 2006, 20).

Şekil 3.1. Ekonomik Büyüme ve İş Gücü İlişkisi (The World Bank, 1995-2020 <https://data.worldbank.org/>)

Türkiye’de kişi başı GSYİH ile işgücü arasındaki ilişkiyi 1995-2020 yıllarını kapsayan dönem için grafik gösterimi şekil 3.1.’de verilmiştir. Şekil 3.1.’e bakıldığında işgücü 1995 yılından 2006 yılına kadar azaldığı, 2007 yılından 2019 yılına kadar artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Bu yıllar incelendiğinde 2008 yılında başlayan küresel ekonomik kriz, Türkiye dahil birçok ülkeyi etkilediği ayrıca finansal piyasalardaki çöküş, tüketici güvenini sarsarak harcamaları azalttı ve işsizlik oranlarını artırdığı söylenebilir. Özetle 2008 krizi Türkiye’de işsizlik oranlarının artırdığı, ekonomik belirsizliğe yol açtığı, bu dönemlerde işsizlik maaşı başvuruları ve sosyal yardım talepleri gibi göstergelerde artışlar görülebilirken, işgücüne olan talep azaldığı ve işsizlik oranları yükseldiği gözlemlenmiştir. 1995 yılında işgücü oranı %56,83 iken 2006 yılında %48,55 düşmüş, 2019 yılında ise %57,71’e yükselmiştir. Şekil 3.1. kişi başı GSYİH’nin 1995 yılında 5702,37dolar iken yaklaşık 111% artışla 2019 yılında 12073,87dolar seviyelerine yükselmiştir.

3.1.1.2. Sermaye

Bir ülkenin ekonomik büyümesinin kaynakları göz önüne alındığında, büyüme oranını belirleyen en önemli değişkenlerden biri, bir ülkenin belirli bir dönemde ürettiği miktar olan sermaye birikimidir. Üretim faaliyetleri için gerekli olan sermaye miktarını belirleyen, aynı zamanda mal ve hizmet üretiminde belirlenen göstergelerin üst sınırını da belirleyen bir değişkendir (Önal, 2009, 15).

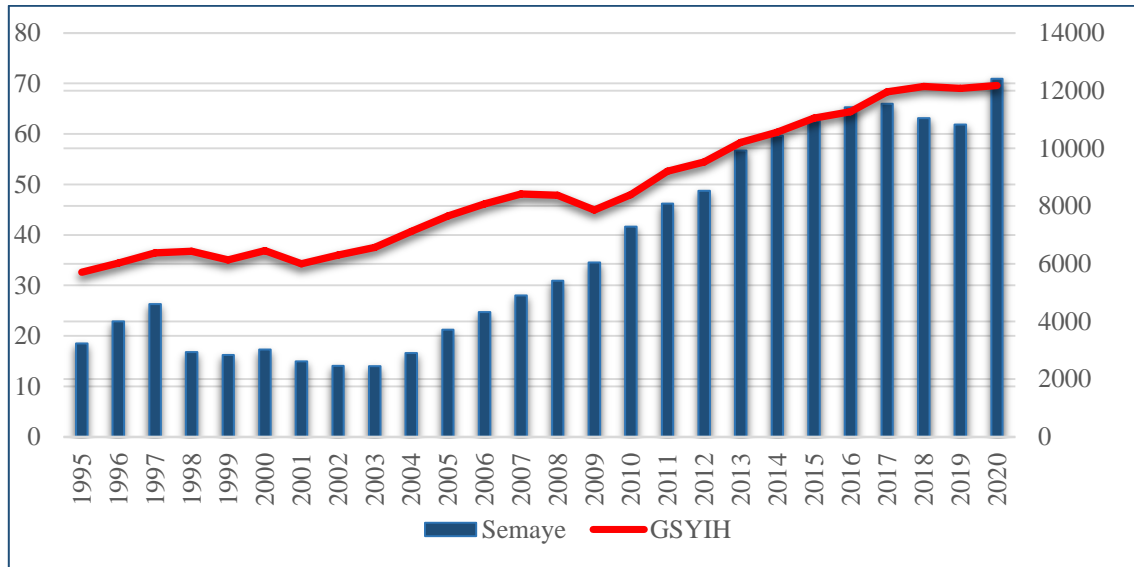
Sermaye birikimi, doğrudan kullanılan her türlü alet, makine, teçhizat, bilgisayar yazılım ve donanımının yanı sıra baraj, yol, enerji santrali gibi altyapı yatırımlarını da içermektedir. Sermaye birikimi, doğrudan kullanılan her türlü alet, makine, teçhizat, bilgisayar yazılım ve donanımının yanı sıra baraj, yol, enerji santrali gibi altyapı

yatırımlarını da içermektedir. Sermaye birikimi, doğrudan kullanılan her türlü alet, makine, teçhizat, bilgisayar yazılım ve donanımının yanı sıra baraj, yol, enerji santrali gibi altyapı yatırımlarını da içermektedir. Gelişmiş ülkelerde yatırım, sermaye birikimi, istihdam ve teknolojik gelişme ekonomik büyümenin temel belirleyicileridir. Sermaye birikiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, ölçek ekonomilerinden artan getiri sağlaması, teknolojik yeniliklerin benimsenmesini teşvik etmesi, deneyerek öğrenme ve yanılma yöntemleriyle bilgi ve beceri gelişimine olanak tanınması ve yüksek verimliliğe yol açması gibi önemli etkileri vardır (Usman vd., 2021, 2).

Sermaye, giderek artan bir sürecin sonucudur. İyi bir sermaye birikimi, birbiriyle ilişkili üç aşamadan geçmektedir. Bunlar, yüksek tasarruf oranlarına sahip olmanın yüksek sermaye birikimine yol açması, ülkenin finansal altyapısının varlığı ve gelişimine açık olması, kolay kredi yaratma yeteneğinin bulunması ve tasarrufların yatırımlara yönlendirilmesi için girişimci ruha sahip insan kaynaklarının varlığıdır (Pehlivan, 2022, 8).

Bir ülkenin mal ve hizmet üretimini arttırabilmesi için emek ve sermaye birikimini birleştirmesi gerekmektedir. Ülkede yeterli sayıda işçi için yeterli sermaye birikiminin bulunmaması, işgücünün verimliliğini olumsuz etkilemektedir. Ekonomik büyüme, yeterli sayıda işçi karşılığında sermaye birikimi yoluyla sağlanır (Pehlivan, 2022, 8).

Sermaye birikimi ile ekonomik büyüme göstergeleri arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Düşük ve orta gelirli ülkelerin refah seviyeleri ile yüksek gelirli ülkelerin refah seviyelerini inceleyen yakınsama teorilerinde, sermaye birikiminin artmasının ülkelerin refah seviyelerine ulaşma sürecinde önemli etkileri olduğu ortaya konmuştur. Gelişmiş ülkelerin yüksek fiziksel sermayeye sahip olmaları, ekonomik büyümelerinin beşeri sermayeye önem vermeleri ve AR-GE yatırımları ile gerçekleşirken, az gelişmiş ülkelerin düşük sermaye birikimleri sebebiyle yatırımlarını düşük sermaye birikimi yüksek getiri arayışında olan yatırımcılarla sağladığı görülmektedir. Az gelişmiş ülkelerin düşük sermaye yatırımları, düşük talebe, dar bir pazar hacmine ve bu dar pazarın düşük verimliliğe neden olmasına sebep olmaktadır. Bir kısır döngüye dönen bu süreç, az gelişmiş ülkelerin düşük sermaye birikimlerinden kaynaklanan durumlarını ortaya koymaktadır (Rands Barros, 2016, 68).

Şekil 3.2. Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi (The World Bank, 1995-2020 <https://data.worldbank.org/>)

Türkiye’de kişi başı GSYİH ile sermaye arasındaki ilişkiyi 1995-2020 yıllarını kapsayan dönem için grafik gösterimi şekil 3.2.’de verilmiştir. Şekil 3.2’e bakıldığında sermaye 2003 yılından sonra artış eğiliminde olduğu görülmektedir. 2003-2020 yılı arasında yaklaşık %406 artan sermaye 2003 14,01 seviyesinden 2020 yılında 70,89 seviyesine ulaşmıştır.

3.2. Ekonomik Büyüme Modelleri

Ekonomik büyüme, bir ülkenin mal ve hizmet üretim kapasitesinin zamanla artmasını ifade eder ve ülkelerin refah seviyesinin yükselmesi açısından kritik bir öneme sahiptir. Ekonomik büyümenin nedenleri ve dinamikleri, ekonomistler tarafından uzun yıllardır araştırılmakta ve bu çerçevede çeşitli ekonomik büyüme modelleri geliştirilmiştir. Bu modeller, ekonomik büyümeyi etkileyen faktörleri ve süreçleri açıklamaya çalışır. Başlıca ekonomik büyüme modelleri arasında Klasik Büyüme Teorisi, Neo-Klasik Büyüme Modeli, İçsel Büyüme Modeli, Keynesyen Büyüme Modeli yer almaktadır.

3.2.1. Klasik Büyüme Modeli

Klasik iktisadi modelin diğer temsilcilerinden farklılık gösteren bazı özellikleri nedeniyle, bazı çalışmalarda klasik iktisadi model ayrı bir başlık altında ele alınabilir. Ancak, Adam Smith, klasik büyüme modelinin önemli bir parçası olarak düşünülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu farklılıklardan en önemlisi, ekonomik durgunluğa geçişin David Ricardo'nun görüşlerinden farklı olmasıdır. Adam Smith, klasik ekonomi

okulunun öncüsü olarak bilinir. "Ulusların Zenginliği" adlı eseri, ülkeler arasındaki göreceli refah düzeylerini belirleyen ve farklılıklara sebep olan faktörleri ele almaktadır. Smith'in kitabında, iş bölümü ve geniş kapsamlı pazar kavramlarına odaklanılmıştır. İş bölümü sayesinde, üretim birimleri daha verimli bir şekilde çalışarak üretim miktarını artırabilirler. Üretilen mallar ise, geniş pazarlarda satışa sunulmaktadır. Smith'e göre, teknolojik gelişim, iş bölümü ve pazar ölçeği arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Ayrıca, bireylerin bilgi, beceri ve kaynaklarının serbestçe kullanılabilmesi için uygun kurumların önemine de vurgu yapmaktadır (Coşkun, 2020, 45).

Klasik dönem, 1776 ile 1936 yılları arasında ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Büyüme teorilerinin başlangıcı olarak Adam Smith'in çalışmaları kabul edilmektedir. Smith'in odak noktası, ulusların zenginleşmesi ve bu zenginliğin nasıl artırılacağıdır (Savaş, 2000, 274). Smith, bireyin refahını en çok etkileyen toplumsal ve ekonomik güçleri inceleyerek ve insan mutluluğunu artıran politikaları önererek önemli bir çalışma yapmıştır. Ekonomik refahın, yıllık emek ve bu ürünü kullananların sayısına bağlı olduğunu vurgulamıştı (Hunt, 2009, 90). Smith'e göre zenginliğin temel kaynağı emek verimliliğidir. Milletlerin zenginleşmesinde ticaret, üretim ve tarım belirli bir sıra ile birlikte rol oynamaktadır. İş bölümü sayesinde ortaya çıkan uzmanlaşma ve doğal müdahale eğilimi, emek verimliliğini olumlu yönde etkiler. Bu ilerleme, dış ticaret yoluyla genişleyen pazarlarla sermaye ve tasarruf birikimi tarafından desteklenmektedir. Ekonomik gelişme ise her bireyin doğal olarak durumunu iyileştirebilmek amacıyla katıldığı, sermaye ve tasarruf birikimi, uzmanlaşma ve iş bölümü, iç ve dış ticaret yoluyla refahını artırdığı, doğal dengeyi rekabet yoluyla koruduğu bir süreçtir (Coşkun, 2020, 45).

Smith, ekonomik büyümenin faktörlerini uzmanlaşma, iş bölümü, nüfus artışı, görünmez el ve uluslararası ticaret olarak sıralamaktadır. Bu faktörlerin büyüme için destekleyebilmesi için ücretler ve kar marjlarına önem verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Diler, 2001, 43). Smith, iş bölümü faktörünü diğer faktörlere göre ön planda tutmaktadır. Ona göre, üretim gücündeki en büyük gelişme ve emek harcarken gösterilen ustalık, beceri ve muhakeme yeteneğinin büyük bir kısmı iş bölümü sonucunda meydana gelmektedir (Coşkun, 2020, 45).

Ekonomik zenginliğin ana kaynağı Smith'e göre üretim faktörleridir. Genel olarak üretim faktörleri emek/işgücü (L), fiziksel sermaye stoku (K) ve toprak (T) olmak üzere üç temel unsurdan oluşmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, milletlerin zenginliğinin temel kaynağı olarak kabul edilen fiziksel sermaye stoku, iş bölümü ve verimlilikle ilişkilendirilebilir. Smith'e göre uzmanlaşma ve iş bölümü, emek verimliliğini etkiler. Örneğin, bir işçinin becerisinin artması, zaman ve emek tasarrufu sağlayabilir ve işçilerin kullandığı alet ve makinelerin geliştirilmesine yol açabilir. Ayrıca, iş bölümünü tetikleyen gücün, bireyin doğasında var olan takas eğilimi olduğunu düşünmektedir (Coşkun, 2020, 46).

Diğer bir klasik iktisatçı olan Malthus, nüfus artışı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 1798'de yayımlanan ve hem nüfus bilimi hem de ekonomi bilimi için önemli olan "Nüfus Prensibi Üzerine Bir Deneme" adlı kitabında, gıda arzı ile nüfus artışı arasındaki ilişkiyi vurgulamıştır. Sürekli bir nüfus artışının gelecekte gıda sıkıntısına yol açacağını ve bu durumun insanlığın refahını tehdit eden önemli bir sorun oluşturacağını belirtmiştir. Malthus'un nüfus teorisine göre, nüfus artışına herhangi bir önlem alınmazsa, bireyin üreme potansiyeli geometrik bir dizi (2,4,6,8...) şeklinde artarken, gıda arzı yani yiyecek maddelerinin artışı aritmetik bir dizi (1,2,3,4,...) biçiminde artacaktır. Bu durumda, bu iki dizi arasındaki fark giderek artacak ve zamanla kişi başına düşen gelir azalacak, bu da büyüme oranının düşmesine neden olacaktır (Coşkun, 2020, 46).

Malthus'un modeli, üretim faktörlerinden olan toprağın arzının stabil olması ve azalan verimlerin oluşması ile nüfus artış oranı üzerindeki hayat şartlarının pozitif etkisi gibi iki temel faktöre dayanır. Bu modelde, teknolojik gelişmelerin veya uygun toprağın bulunmaması durumunda nüfus hacminin kendi kendini düzenleyeceği negatif bir geri dönüşe sahip olduğu vurgulanır. Dolayısıyla, nüfus artarken diğer taraftan toprak ve gelir kişi başına düşer, bu da ekonomik büyüme ile nüfus oranları arasındaki karşılıklı ilişkiyi belirler. Malthus'un modeli, uzun dönemde durağan bir nüfus olacağını varsaymaktadır (Deliktaş, 2001, 94). Teknoloji sabit olduğunda, nüfus kendi kendini dengelemektedir. Diğer taraftan, mevcut kaynaklar artsa da kişi başına gelir düzeyi uzun dönemde değişmeyecektir. Çünkü daha iyi teknoloji veya daha fazla toprak, yoksul ve daha fazla nüfusa yol açacaktır (Deliktaş, 2001, 94).

Klasik büyüme modelinin oluşumuna önemli katkı sağlayan isimlerden biri de David Ricardo'dur. Ricardo'nun bu modele sağladığı önemli katkılar nedeniyle klasik büyüme modeli denildiğinde ilk akla gelen isimlerden biri olmuştur. Ricardo, doğrudan büyüme alanında çalışmamış olsa da, uzun dönemdeki gelir paylaşımı sorununu ele almıştır. Ricardo'nun kurduğu modelde, sınırlı sayıda fonksiyonel ilişki bulunmasına rağmen, model bazı sonuçlara ve genellemelere ulaşmıştır. Hatta model, bazı cesur ve önemli sonuçlara varması nedeniyle "şahane dinamik" olarak adlandırılmıştır (Hiç, 1981, 2). Model, 19. yüzyılın başlarındaki İngiltere'nin sorunları temel alınarak oluşturulmuştur. Bu dönem, Sanayi Devrimi'nin başlangıcına denk gelmektedir ve bu süreçte sermaye birikimi ve tasarruf artışı oldukça hızlıydı. Ayrıca, modelde kullanılan yöntemler, sanayi sektöründeki verimi artırarak üretim artışını kolaylaştırmıştır. Ancak, sanayi sektöründeki bu iyileşmeler tarım sektörünü olumsuz etkilemiştir. Tarım emekçilerinin ücretleri, en düşük geçim seviyesi olarak kabul edilmektedir (Taban, 2008, 30-31).

Ricardo, ekonomik büyüme teorisini ana hatlarıyla şu şekilde özetlemiştir; Tam rekabet, tam istihdam, devletin ekonomik yaşama müdahale etmemesi, tarımda azalan verimler yasaasının geçerli olması, ücretler kısa dönemde emek arz ve talebine bağlı

iken, uzun dönemde ise asgari geçim düzeyine bağlı olması ve sanayide ise artan verimler yasaının geçerli olmasıdır (Özgülven, 1988, 12).

Ricardo, öncelikle değişim değerinin belirlenmesinde etkili ana faktörleri inceledi ve daha sonra toplam üretimin rant, kar ve ücret arasındaki dağılımı üzerine araştırmalar yaptı. Başka bir deyişle, Ricardo modelini iki aşamada ele aldı, gelişme ve durgunluk aşamaları. Modelin ana aşaması durgunluk aşamasıdır. Ricardo, bu modelde bulunan girişimciler, toprak sahipleri ve emekçiler gibi gelir gruplarının gelir dağılımındaki değişikliklerin ekonomik durgunluğa yol açan süreçleri temsil ettiğini ifade etmektedir (Coşkun, 2020, 47).

Ürünlerin değişim değerleri, kıtlık miktarı ve üretim için gereken emek ve zaman tarafından belirlenmektedir. Üretim süreci hızlı olan ürünlerde ise değeri belirleyen faktör, bu ürünün üretilmesi için gereken emek ve zaman olarak belirtilmiştir. Ayrıca, Ricardo büyüme teorisini üç temel unsura dayandırmıştır, ücretin demir yasaı, tarımda rant ile kar arasındaki çekişme ve azalan verimdir (Doğan, 2014, 367).

Ricardo, A. Smith'in emek değer teorisini geliştirerek yeni bir emek değer teorisi kurmuştur. Ricardo'nun değer teorisi, kendi geliştirdiği rant teorisi ve azalan verimler yasaı ile ilişkilidir (Barber, 2007, 106). Ricardo'ya göre, değer emek veya kıtlıktan oluşur. Çoğaltılması mümkün olmayan sanat eserleri, antika eşyalar gibi mallar kıt oldukları için değerlidir. Bu nedenle, Ricardo bu tür malları "tekel mallar" olarak adlandırmıştır. Ancak, bu tekel malların modelini dışında tutmuştur (Bocutoğlu, 2012, 9). Ricardo'nun modeline göre, bir ürünün üretiminde kullanılan emek miktarı azaldıkça, ürün başına düşen maliyet ve ücret de azalmaktadır (Güvel, 2011, 33).

3.2.2. Keynesyen Büyüme Modeli

Keynes, 1930'larda Büyük Buhran'ın yarattığı işsizlik ve talep yetersizliğine çözüm bulmak amacıyla Keynesyen iktisat modelini geliştirdi. Bu model, talep yönlü bir ekolü temel alarak şekillendi ve 1960'ların başına kadar birçok devlet tarafından benimsendi. Keynes, Klasik iktisatçıların arz yönlü ve devletin rolünü azaltan düşüncelerine eleştiri getirerek, talebi canlandırıp devleti ekonomiye dahil etme fikriyle hareket etti. Ona göre, kamu kesimi ekonomiye müdahale etmeli ve bunun için talep yetersizliği gibi birden fazla nedenden dolayı harekete geçilmelidir. Klasik ve neo-klasik iktisatçılar, Keynes'in modelini farklı açılardan incelemişlerdir. Bu iktisatçılar, ekonomide tam istihdamın rastlantısal olduğunu savunurken, Keynes gibi devlet müdahalesinin gerekli olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca, ücretlerin ve fiyatların aşağı doğru katı olduğunu kabul ederek, ekonominin sürdürülebilirliği için talep politikalarının geliştirilmesi gerektiğini savunmuşlardır (Aksu, 2014, 362-363).

Talep yönlü iktisadın temeli, J.M. Keynes'in 1936'da yayımlanan "İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi" adlı kitabında öne çıkmıştır. Talep yönlü iktisat, piyasada

etkin kaynak kullanımının sağlanması, ekonomik büyüme ve kalkınmanın gerçekleştirilmesi, adil gelir ve servet dağılımının sağlanması ve ekonomik istikrarın temini için devletin "toplam talep" üzerinde yönlendirici kararlar almasını öneren bir iktisadi düşünce olarak tanımlanabilir (Aktan, 2004, 11). Keynes, bu düşünce ortamında geliştirdiği büyüme sürecini kısa dönemli kabul etmiştir. Amacı uzun dönemli büyüme ortamını araştırmak değil, kısa dönemde eksik istihdamdan tam istihdama nasıl ulaşılabileceğini bulmaktır. Bu yönüyle, Keynes modelini yalnızca talep yönünden inceleyerek, beşeri sermaye, teknoloji gibi terimleri dahil etmeden analiz etmiştir, sadece gelişmiş ülkeleri örnek alarak. Ancak, az gelişmiş ülkelerin büyüme aşamalarını incelememesi ve enflasyonu sadece talep yönünden ele alması, farklı eleştirilere neden olmuştur (Demirtaş, 2017, 90).

Keynesyen modelin temel amacı, durgunluk dönemlerinden çıkış için talebin genişlemesine odaklanmaktadır. Bu genişleme, talepteki artışın gelir artışını tetiklemesiyle ekonomik canlanmayı sağlar. Keynesyen ekonomi, bu dönemlerde talebi artırmak için devletin müdahalesini önerir. Keynesyen düşünce, durgunlukları aşmak için devletin harcamalarını artırarak talebi canlandırmasını savunur. Bu şekilde oluşturulan ekstra talep, ekonomik büyümeyi teşvik eder ve gelirdeki artış talebi daha da artırır (Dinler, 2000, 513).

Modern büyüme teorisinin ilk aşaması olarak kabul edilen Harrod-Domar Modeli, büyümenin aşamalarını sistemli bir şekilde inceleyen ve Keynesyen Büyüme Teorisi'nin devamı olarak görülen bir modeldir. Roy Harrod ve Evsey Domar, ekonominin büyümesini sermaye stokuyla ilişkilendiren teorileri bağımsız olarak geliştirmişlerdir (Snowdon ve Howard, 2005, 598). Keynes'in görüşlerine yönelik eleştirilerin ardından, benzer şekilde Keynesyen perspektifi temel alan Harrod Yaklaşımı, modern iktisadın temelini oluşturmuştur. Harrod Yaklaşımı, yatırımların hem talep hem de kapasite oluşturma özelliklerini bir arada ele almaktadır. Bu yaklaşım, Keynesyen modellerle benzerlikler taşımakla birlikte, yatırımların kapasite etkisini analiz etme konusunda Keynes'in göz ardı ettiği noktayı ele almıştır. Keynes'in aksine, Harrod, kapitalist düzende uzun dönemde sürekli ve dengeli bir büyümenin mümkün olduğunu savunmuştur. Keynes'in modeli genellikle durağan ve kısa dönemli özelliklere odaklanırken, Harrod, kısa dönemi uzun döneme dönüştürmek ve statik yapıyı dinamik hale getirmek için yeni bir büyüme modeli sunmuştur. Ancak Harrod'a ek olarak, Domar da benzer analizlere ek bilgiler getirdiği ve neredeyse aynı sonuçlara ulaştıkları için literatürde Harrod-Domar modeli olarak yerini almıştır (Akyüz, 2009, 210). Roy Harrod, eksik istihdam durumundan yola çıkarak tam istihdama ulaşmayı hedefleyen büyüme koşullarını araştırmıştır. Harrod modelinde önceden planlanmış tasarruflar ve yine planlı yatırımlar şeklinde incelenir. Bu planlamaların gerçekleşmesi durumunda, planlanan üretimin ortaya çıkacağı ve ekonomik büyümenin gerçekleşeceği öne sürülmektedir (Harrod, 1939, 14). Domar ise, tam istihdam dengesinden yola

çıkarak ekonomik büyümeyi sürdürebilmenin koşullarını belirlemiştir. Gelir ve kapasite artışının etkilerini de göz önünde bulundurarak, ekonomik büyüme kavramını daha detaylı bir şekilde ele almıştır. Domar, yatırımların kapasite artırıcı etkisinin gelir artışıyla dengeli olması durumunda ekonomik büyümenin gerçekleşeceğini düşünmektedir (Coşkun, 2020, 53).

Harrod-Domar modelinin özelliklerini incelediğinde; Model parasal fiyatları içermez, Harrod-Domar modeli, para birimleri veya fiyatlarla ilgili detaylı analizlere odaklanmaz. Bunun yerine, modelde yatırım, tasarruf ve sermaye birikimi gibi reel ekonomik faktörler üzerinde durulur. Modeldeki ekonomi dışı kapalıdır, Harrod-Domar modeli, bir ekonominin dış ticaret ilişkilerini dikkate almaz. Yalnızca iç ekonomik faktörler üzerinde yoğunlaşır ve dış ticaretin etkilerini ihmal eder. Bu nedenle, model dışı kapalı bir ekonomiyi temsil eder. Modelde kamu müdahaleleri bulunmamaktadır, Harrod-Domar modeli, devletin ekonomiye müdahale etmediği bir yapıyı temsil eder. Dolayısıyla, modelde kamu harcamaları veya politikaları dikkate alınmaz. Model tek mal ve tek iki faktörden oluşmaktadır, Harrod-Domar modeli, ekonomiyi tek bir mal ve iki faktör (genellikle sermaye ve işgücü) üzerinden basitleştirir. Bu basitlik, modelin analizlerinin daha kolay anlaşılmasını sağlar. Alınan kararların tümü piyasadaki aktörler tarafından alınmaktadır, Modelde, ekonomideki tüm kararlar piyasadaki aktörler tarafından alınır. Bu, tüketici tercihlerinin ve işletmelerin kararlarının ekonomik süreci şekillendirdiği anlamına gelir. Ekonomide yatırım meydana geldiğinde, bir taraftan talep oluşumu olurken diğer taraftan ekonominin kapasitesi artar, Harrod-Domar modeline göre, ekonomide yapılan yatırımlar hem talep oluşturur hem de ekonominin üretim kapasitesini artırır. Bu, ekonomik büyümeyi teşvik eden bir süreçtir (Alp, 2012, 65).

Harrod-Domar Modeli, ekonomik büyüme konusundaki zorlukları yeniden gündeme getirdiği için oldukça önemlidir, ancak bir dizi eleştiriyle karşılaşmıştır. Bunlardan ilki, Harrod-Domar modelinin, önemli ekonomi teorisyenleri olan Ricardo, Marx ve Malthus'un öne sürdüğü emek-değer teorisinin yerine sermaye-değer teorisini getirmesidir. Ancak, Harrod-Domar modelinde sabit sermaye çıktı oranını varsayımı, üretimin uzun dönemde sermaye oranındaki artış kadar büyümesini gerektirir, bu da ciddi bir sorun olarak kabul edilir. İkinci eleştiri ise, büyümenin modellenmesinde sermayenin tek bir üretim faktörü olarak ele alınmasıdır. Ancak işgücü verimliliği, beceriler ve teknolojik ilerlemeler gibi faktörlerin modele dahil edilmesi gerektiği düşünülür (Taban, 2008, 66). Harrod-Domar modeline yönelik üçüncü eleştiri, modele göre bir ekonominin büyümeden bir kez sapması durumunda aynı seviyeye geri dönmenin neredeyse imkansız olduğunu savunmasıdır. Bu nedenle, Harrod-Domar modeli sürdürülebilir bir büyümenin korunmasının zor olduğunu iddia etmiştir. Harrod, bu durumu 'bıçak sırtı' olarak adlandırdığı denge ile açıklamıştır (Doğan, 2014, 369). Modelin bir başka eleştirisi ise, Harrod-Domar büyüme modelinin, Keynes'in modeli

gibi gelişmiş ülkelere odaklanması ve ekonomiyi işsizlikle enflasyona sebep olmadan sürdürmeyi amaçlamasıdır. Ancak, gelişmekte olan ekonomiler için büyüme kavramı son derece önemlidir. Harrod-Domar modelinde gelişmekte olan ülkelerin göz ardı edilmesi eleştirilmiştir (Yılmaz, 2005, 42). Son olarak, Harrod-Domar modelinin hesaplanması zor olan ve soyut terimlere dayanan bir yapısı olduğu ve hesaplanan verilerin doğruluğunun tartışmalı olduğu belirtilmiştir. Sermaye-hasilat katsayısı hesaplanırken, ekonomide sektörel ayrıma gidilmediği için ekonominin tamamını kapsayan bir katsayı olarak kabul edilmiştir. Bu durum, sermaye-hasilat katsayısı verilerinin güvenilir olmadığının vurgulanmasına neden olmuştur (Berber, 2011, 111).

3.2.3. İçsel Büyüme Modelleri

Ekonomik büyüme alanındaki son çalışmaların çoğu, Neoklasik büyüme modelinin eksikliklerini gidermek ve modelin kayıp faktörünü açıklamak amacıyla yapılmıştır. Bu çalışmalar arasında en önemlisi içsel büyüme modelleridir. Geleneksel büyüme modelleri, uzun dönemdeki ekonomik büyümeyi açıklamakta yetersiz kalmıştır. 1980'lerden itibaren beşeri sermaye ve fiziksel sermaye yatırımları gibi faktörlerin uzun vadeli büyümeye etkisi olduğunu düşünen içsel büyüme modelleri önem kazanmıştır. Tarihsel süreçte, ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için temel olarak bir ekonominin kendi iç dinamikleriyle etkileşen ve refah seviyesinin belirlenmesinde uygulanan politikaların belirleyici olduğu bir sistem benimsenmiştir. Neoklasik büyüme kuramının temel prensipleri, toplumsal üretim fonksiyonu esas alınarak, ana düşünceleri revize edilerek ve teknolojik ilerlemelerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin vurgulanmasıyla formel modeller üzerinde çalışılarak yeni bir kuram oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu yeni modeller, içsel büyüme modelleri olarak adlandırılmıştır. Neoklasik modellere bir alternatif olarak geliştirilen içsel büyüme modelleri, teknoloji faktörünü içselleştirerek iktisat literatürüne önemli bir katkıda bulunmuştur (Yardımcı, 2009, 99).

İçsel büyüme modelinde beşeri sermayenin ekonomik büyümeye katkısı açık bir biçimde belirtilmiştir. Ayrıca çeşitli iktisadi düşünürler beşeri sermayenin yanı sıra teknolojik gelişim, AR-GE faaliyetleri ve bilgi gibi faktörleri de içsel büyüme modellerine dahil etmektedirler. Dolayısıyla içsel büyüme modeline göre ekonomik büyüme, sağlık, eğitim, teknoloji politikalarıyla desteklenebilir ve büyümenin direkt olmasa da kültürel, dinsel ve bölgesel faktörlere de bağlı olduğu kabul edilmiştir (Coşkun, 2020, 59).

İçsel kavramı, ekonomik birimlerin -tüketicilerin veya şirketlerin- yarar ve karlarını maksimize etmek için bilinçli faaliyetlerde bulunarak gerçekleştirdiği yeniliklere işaret etmektedir. Bu yenilikler, kendi kendini sürdürebilen veya besleyen büyüme aşamalarını açıklamaktadır (Dinopoulos ve Şener, 2007, 45-67). İçsel büyüme

modeli, büyümenin hızını model içerisinde belirlemeye çalışır. Başka bir deyişle, içsel büyüme modelleri teknolojik ilerlemelerin dışsallığını kabul etmez ve bunu modelde belirlenen bir değişken olarak ele alır. Ayrıca içsel büyüme modelinin savunucuları, ekonomik politikaların ve hükümet müdahalelerinin uzun vadede büyüme hızını etkileyebileceği inancından hareketle, bu dinamikleri incelemeye odaklanırlar. "Eski" ve "yeni" büyüme modelleri arasındaki en önemli fark, sermayenin getirisiyle ilgili kabullerinden kaynaklanmaktadır. Neoklasik büyüme modelleri, sermayenin azalan getirisini kabul ederken, içsel büyüme modelleri beşeri sermayeyi de içeren sermayenin artan getirisinin mümkün olabileceğini ve bu artışın uzun vadede büyümeyi azaltmayacağını savunurlar (Barro, 1992, 245).

İçsel Büyüme Modellerinin temel varsayımı, ekonomik büyümeyi temsil eden değişkenlerin modelde dışsal değil, içsel olarak var olduğudur. Bu nedenle, büyümenin ana kaynağının ne olduğuyorsa, o kaynağın model içinde açıkça ifade edilmesi gerektiği kabul edilir (Leeuwen, 2007, 13). Diğer bir deyişle, önceki büyüme modellerinde, büyüme oranı durağan bir şekilde dışsal olarak belirlenirken, yeni büyüme modellerinde bu oran içsel olarak belirlenmektedir. Yeni modellerin en önemli katkısı ise elde edilen sonuçlarla birlikte politika önerilerinin de neticeyi etkileme potansiyeline sahip olmasıdır (Taşar, 2016, 63). Ekonomistlerin geleneksel modellerden İçsel büyüme modellerine yönelmesinin bir diğer önemli sebebi ise, ampirik sonuçlardır. Neoklasik modellere göre, kişi başına düşen geliri düşük olan ülkelerin daha hızlı büyüyeceği, yüksek gelirli ülkelerin ise daha yavaş büyüyeceği ve gelişmemiş ülkelerin gelişmiş ülkelerin kişi başına gelir seviyelerine erişebileceği varsayılmıştır (Coşkun, 2020, 60).

İçsel büyüme modellerinin ana varsayımları, Romer ve Lucas'un çalışmalarına dayanmaktadır. Bu modeller, teknolojik ilerlemelerin ele alınış biçimine göre iki gruba ayrılabilir. Birinci grupta, teknolojik ilerlemeler, dışsal faktörlerin etkisiyle ortaya çıkar. Bu gruptaki modellerde, tam rekabet piyasa koşulları varsayımı geçerlidir. İkinci grupta ise teknolojik ilerlemeler ayrı olarak ele alınır. Bu modellerde, teknolojik ilerleme, ayrı bir sektörde yoğunlaşmış AR-GE faaliyetlerine dayanır ve bu faaliyetler için eksik rekabet koşullarının geçerli olduğu kabul edilir. Bu nedenle, ikinci grup modellerde piyasa eksik rekabet koşullarında işler. Bu modeller aynı zamanda "AR-GE odaklı modeller" olarak da bilinir. Her iki grupta da beşeri sermaye faktörü, ekonomik büyümeyi açıklamak için yeterli değildir. Bu nedenle, beşeri sermaye faktörü ekonomik büyümeyi daha iyi anlamak için yeniden değerlendirilmiş ve yeni içsel büyüme modelleri geliştirilmiştir (Taşar, 2016, 63).

Neoklasik iktisatçılar, dengeli bir büyüme yolunu takip ederek büyümeyi Harrod-Domar modelinin bıçak sırtı denge koşulundan kurtarmışlardır, ancak bu durum yeni sorunlara yol açmıştır. İlk sorun, emek faktörünün konumu ile ilgilidir. Başlangıçta model, emek faktörünü girdi olarak varsaymasına rağmen, analizin ilerleyen aşamalarında emek faktörünün rolü göz ardı edilmiş ve hatta emek arzındaki artış, etkin

emek başına sermaye stokunu azaltarak büyümeyi olumsuz yönde etkilemiştir. İkinci sorun, emek birikimli teknolojik ilerleme ile ilgilidir. Modelde, teknolojik ilerleme bir taraftan büyümeyi olumlu yönde etkilerken diğer taraftan emek tasarrufu sağlayarak etkin emek başına sermaye stokunu azaltmaktadır, bu da yapılan yatırımı ve çıktı seviyesini azaltır. Dolayısıyla, aynı emek girdisiyle daha fazla çıktı elde eden emek birikimli teknolojik ilerleme, büyümenin önünde bir engel olabilir. Üçüncü problem, azalan verimler kanununa dayanmaktadır; bu, gelişmiş ülkelerin zamanla durgunlaşacağı ve geliştirmekte olan ülkelerin onları yakalayacağı fikrine dayanır. Dördüncü problem, gelişmiş bir ülkenin durgun büyümesiyle ilgilidir. Durgun bir ekonomide tasarruf eğiliminin artması veya dışsal teknolojik ilerleme olması durumunda bile, artan gelirin büyük bir kısmı tüketim için harcanacağından, tasarrufları artırmak mümkün olmayabilir. Dolayısıyla, büyümeyi sağlayacak tek faktör teknolojik ilerlemedir ve bu da dışsal olarak kabul edilir. Beşinci problem, neoklasik büyüme modelinin dayandığı standart piyasa yapısı ile ilgilidir. Tam rekabet piyasasında, şirketler fiyat alıcı olduklarından dolayı yeterli AR-GE faaliyetleri yapmazlar, bu da gerekli teknolojik ilerlemeyi ve büyümeyi engeller. İçsel büyüme modelleri, beşeri sermaye, bilgi ve teknolojik ilerlemeyi içselleştirerek bu problemleri aşmayı hedefler (Çetin, 2018, 203). Beşeri sermayeden kaynaklanan dışsal faydalar nedeniyle, beşeri sermayenin yüksek olduğu bölgelerde her yetenek seviyesindeki bireyler daha verimli olmakta ve daha fazla kazanmaktadır. Bu durum, yıllardır devam eden doğudan batıya göçün bir nedenidir. Ancak bu durumun devam etmesi, bir taraftan gelişmemiş ülkelerdeki yoksulluğun sürmesine neden olmakta, diğer taraftan da gelişmiş ülkelerin durgunluğa girmesini önlemektedir (Lucas, 1988, 3).

Gelişmiş ülkelerin durgunluğa girmesini engelleyen faktörler arasında, aynı bilginin farklı üretim alanlarında kullanılabilmesi, sürekli AR-GE faaliyetlerinde bulunan ve buradan elde ettikleri yeni teknolojileri üretim süreçlerinde kullanma eğiliminde olan kar maksimizasyonu yapan girişimciler, Romer ve Rivera-Batiz'in belirttiği gibi monopollü rekabet piyasasının varlığı yer almaktadır. İçsel büyüme yaklaşımına göre, aynı ekonomik seviyede olan iki ülke arasındaki uyumlu bilgi ve mal akışı, kaynakların ülke içinde ve ülkeler arasında daha etkin bir şekilde yeniden dağıtılmasını sağlar. Bu durum her iki ülkede de ölçeğe göre artan getiriye neden olur. Ayrıca, A ülkesinin AR-GE faaliyetlerini B ülkesinin yapmaması, her iki ülkenin daha fazla AR-GE faaliyetine yatırım yapma olasılığını artırarak atıl harcamaları engeller. Her iki ülkenin toplam kaynak stoğu sabit kalsa da vatandaşlar birbirlerinin uzmanlığından ve bilgi birikiminden faydalanır, pozitif ölçek ekonomileri ve uzmanlaşma oluşur. Farklı gelişmişlik seviyelerindeki ülkeler arasındaki uyumun etkileri önceden tahmin edilemez. İki ülke arasındaki bilgi akışı ve ticaret engellenirse, her iki ülkenin yenilikçileri benzer veya aynı keşifleri yapmak zorunda kalır, bu da yenilikten elde edilen payın azalmasına ve teknolojik ilerlemelerin azalmasına yol açar.

Sonuç olarak, daha fazla insan yenilikçi olarak çalışır, ancak fırsatlara erişimleri azalır (Rivera-Batiz ve Romer, 1991, 972).

İçsel büyüme açısından uluslararası mal akışları kadar bilgi akışları da son derece önemlidir. Bu nedenle, hükümetlerin yurtdışında eğitim ve araştırmayı teşvik etmesi, yabancı sermayenin ülkeye girişini teşvik etmek için teşvikler sunması, vize, göç ve vergi politikalarını uyumlaştırması; iletişim ağlarını genişletmesi, girişimcilerin bilgilere erişimini kolaylaştırması ve mülkiyet haklarını koruması gibi önlemler büyümeyi olumlu yönde etkileyecektir. Yenilik yaratma, içsel büyüme açısından son derece önemlidir, ancak bu durum arz ve talep yetersizliği gibi iki problemle karşı karşıya getirir. Arz yetersizliği, projenin başarısının ne ölçüde olacağını, elde edilen bilginin ne kadar yararlı olacağını ve diğer şirketlerin benzer bir projede çalışıp çalışmadıklarının önceden bilinmemesinden kaynaklanır. Talep yetersizliği ise, kullanıcıların yeni teknoloji ve bilginin kendilerine sağlayacağı faydayı net olarak görememeleri ve üretilen bilginin herhangi bir bedel ödemediği kamusal bir mal gibi kullanılabilmesinden kaynaklanır (Taymaz, 1993, 549-580). Rakip olan iki firma aynı projede çalışırlarsa, kaynak israfı oluşabilir ve projenin tamamlanmasının ardından firmalar istedikleri kazancı elde edemezler. Bir proje sonucunda elde edilen teknoloji ve bilginin nitelikli çalışanları değiştirmesi veya yeni üretilen ürünün diğer firmalar tarafından benzerinin yapılması durumunda, yeniliği üreten firma beklediği kazancı sağlayamaz ve yeni bir ürün üretme motivasyonu azalır. Bahsedilen bu sorunlar, hem kamunun hem de piyasanın sağladığı teşviklerle önemli ölçüde aşılabılır. Piyasanın sağladığı teşvikler, içsel büyüme modelinin dayandığı monopollü rekabet piyasası yapısından kaynaklanır. Bu tür piyasalarda, firmalar fiyat belirleyici olduklarından, AR-GE harcamalarını ürün maliyetlerine dahil ederler (Rivera-Batiz ve Romer, 1991). Kamunun sağladığı teşvikler arasında lisans, ticari marka hakları, patentler, kamu tarafından gerçekleştirilen AR-GE faaliyetleri, sermayeye yönelik politikalar ve özel AR-GE faaliyetlerini desteklemek gibi kurumsal ve yasal düzenlemeler bulunmaktadır (Taymaz, 1993, 550).

Romer, 1990'daki çalışmasıyla konuya farklı bir bakış açısı getirmiştir. Neoklasik Büyüme Modelleri, azalan verimler yasasına dayanan durağan denge kavramı nedeniyle önemli bir eleştiri almıştır. 1994'te Romer, yalnızca homojen sermaye ürünlerini stoklayarak ve tasarruf ile yatırım arasındaki dengeyi esas alarak sürekli büyümenin ve büyüme olgusunun anlaşılamayacağını belirtmiştir. Çünkü homojen ürünlerden oluşan piyasalar belirli bir noktada doyumluğa ulaşır ve Neoklasik savunucuların öne sürdüğü dengeye ulaşır, ancak büyüme durur (Gürak, 2005, 45).

Romer, firmalar tarafından üretilen bilgiyi bir yan ürün olarak tanımlamakta ve tüm ekonomiye atfetmektedir, çünkü yatırım üretim imkanı sağlamakta ve üretim neticesinde bilgi bir yan ürün olarak ortaya çıkmaktadır. Modeldeki üretim fonksiyonu da bu şekilde oluşturulduğunda, Romer sermayede artan verimin mümkün olduğunu

varsaymaktadır. Onun modeline göre, Neoklasik teoride açıklandığı gibi ekonominin fiziksel sermaye stoğu arttıkça sermayenin marjinal verimliliği azalmamaktadır. Bu durumu sağlayan faktör, bilginin kamusal bir ürün özelliği taşıması ve dışsallıkların olmasıdır. Dolayısıyla bilgi üretimi, tüm yatırım ve üretim faaliyetlerinin bir yan ürünüdür. Bu nedenle şirketler standart üretim faaliyetlerini sürdürdükçe, bilgi üretimi kendiliğinden meydana gelecektir (Yardımcı, 2006, 101). Romer'ın içsel büyüme modelinde kasıtlı olarak yapılan bir teknoloji üretimi bulunmamaktadır. Üretilen bilgiler farklı şirketler tarafından kullanılabilir, bu da bütün ülke ekonomisi için pozitif bir dışsallık oluşturur. Dolayısıyla, üretilen yeni bilgiler için herhangi bir patent veya lisanslama gereksinimi bulunmamaktadır (Coşkun, 2020, 63).

Romer'ın araştırmalarındaki temel öncelik, ekonomide uzun vadeli büyümenin belirleyici unsurlarının diğer makro politikalar yerine öncelikle incelenmesidir. Romer'ın modelinde büyüme, iç dinamiklerle ilişkilendirilmektedir. Bu incelemeler, büyüme modellerine yeni bir bakış açısı getirerek, teknolojik yeniliklerin ötesinde, bilinçli emeğin sermaye olarak değerlendirilmesine odaklanmaktadır. Geniş anlamda, üretim süreçlerinde bilginin kullanımının yaygınlaştığı düşüncesiyle oluşturulan modelde, sermaye mallarına yapılan yatırımların verimliliğinin, ülke ekonomisinin büyümesiyle azalma eğilimine girmeyeceği ve dolayısıyla sermaye birikiminin azalan verimliliğin önüne geçebileceği açıklanmaktadır (Çetin, 2018, 203).

Aghion ve Howitt'in 1992'deki çalışmalarında, Grossman ve Helpman'ın 1991'de yayımladığı çalışmalarında ve Romer'ın 1987 ve 1990'daki çalışmalarında vurgulandığı gibi, teknolojik ilerlemelerin AR-GE faaliyetleri aracılığıyla sağlanabileceği ve uzun vadeli büyümenin sürdürülebileceği belirtilmektedir. 1950'lerde yapılan çalışmalar ile 1980'lerdeki çalışmalar arasındaki farklılık, son zamanlarda yapılan büyüme teorisi incelemelerinin daha çok deneysel çalışmalara dayandırılması ve teorik analizlere öncelik verilmesidir. 1980-1990 arası yapılan çalışmalar ise, artan verimlilik, AR-GE faaliyetlerinin artışı, donanımlı insan sermayesi ve küresel ölçekte teknoloji transferinin etkili olduğu içsel dinamiklere dayalı büyüme modellerine odaklanmıştır (Gübe, 1997, 19).

Romer'ın üretim fonksiyonunda dört temel girdi bulunmaktadır, beşeri sermaye, sermaye, teknoloji ve emek. Ancak, modeldeki iki ana bileşen farklı özelliklere sahiptir. Bu bileşenler teknolojik ilerlemeler ve donanımlı insan gücü olarak tanımlanmaktadır. Teknolojik ilerlemeler rekabetçi bir yapıya sahip değilken, donanımlı insan gücü rekabetçi bir yapıya sahiptir. Romer'ın üretim modelinde üç ana sektör bulunmaktadır, ara mallar sektörü, nihai mal sektörü ve araştırma sektörü. Ara mallar sektörü, mevcut ürünleri araştırma sektöründen sağlanan bilgilerle üreterek nihai mal üretiminde kullanılmak üzere üretim yapmaktadır. Nihai mal sektörü ise, nihai geliri elde etmek için sermaye malları, beşeri sermaye ve emek kullanmaktadır. Elde edilen gelir ya

tüketilir ya da yeni sermaye olarak kullanılır. Son olarak, araştırma sektörü mevcut bilgi stoğunu kullanarak yeni bilgi ve beşeri sermaye üretmektedir (Romer, 1998, 79).

Beşeri sermayenin değerlendirilmesinde birikimli eğitim önemlidir. Fiziksel sermaye ise, tüketim malı olarak değerlendirilir. Bu modelde, rekabete konu olan faktörler fiziksel ve beşeri sermayeyle rekabete girmeyen teknoloji faktörü olarak ayrılır ve modele dahil edilir. Teknoloji faktörü sınırsız bir şekilde büyüyebilir ve her yeni ürün üretimi için yapılan tasarımı temsil eder, dolayısıyla toplam tasarım miktarıyla ölçülür. AR-GE sektörü, yeni tasarım üretmek için mevcut beşeri sermayeyi ve bilgi stokunu kullanır. Ara sektör, AR-GE sektöründen aldığı bilgilerle nihai sektörün kullanabileceği dayanıklı girdiler üretir. Nihai sektör ise, ara sektörden aldığı dayanıklı girdileri, beşeri sermaye ve emek kullanarak nihai ürün üretir. Bu nihai ürün ya tüketilir ya da sermaye girdisi olarak değerlendirilir. Romer, nüfus ve emeği sabit olarak kabul eder. Toplam nüfus içindeki beşeri sermaye stoğunu ve piyasaya sürülen beşeri sermaye stoğunu sabit oranda tutar. Ekonomideki toplam üretimden kalan tüketilmeyen kısım sermaye olarak kullanılır (Romer, 1998, 79).

Ekonomik büyüme ve beşeri sermaye konusunda önde gelen isimlerden biri Lucas'tır. 1988'de geliştirdiği modelinde, tek sektörlü bir ekonomide birikim ilişkileri ve fiziksel sermaye üzerine odaklanmıştır. Lucas, beşeri sermayeyi modelin lokomotifini olarak görür ve onu bir üretim faktörü olarak tanımlar. Beşeri sermayedeki artışın bireylerin kendi verimliliklerini artırdığı gibi, tüm üretim faktörlerinin verimliliğine de katkıda bulunduğunu belirtir (Ateş, 1998, 58).

Lucas'un ekonomik büyüme modelinin varsayımları, Ekonominin teknolojisi ölçeğe göre sabit hasıladır. Ekonomi tam rekabet koşulları altında işlemektedir. Kapalı bir ekonomi modeli kullanılmaktadır. Ekonomik karar mekanizmaları ileriye dönük fiyatlar için rasyonel beklentilere sahiptir. Teknolojik ilerleme oranı dışsal olarak kabul edilmektedir. Nüfus etkinliği dışsal faktörler tarafından belirlenmektedir. t anındaki üretim için ayrılan emek miktarı veya eşdeğer olarak çalışma saati miktarı $N(t)$ 'dir. $N(t)$ büyüme oranı dışsal olarak kabul edilir (Ateş, 1998, 58).

Aslında Lucas'ın beşeri sermaye modelindeki amaç, Solow'un modelinde açıklanamayan ancak büyümenin önemli bir kaynağı olarak tanımlanan teknoloji faktörüne belirgin bir özellik kazandırmaktır. Bu dinamik, beşeri sermayenin modele eklenmesiyle ortaya çıkar. Modeldeki emek ve beşeri sermaye faktörleri, beceri ve bilgi seviyelerini temsil etmektedir (Lucas, 1988, 17). Aynı zamanda, bilginin sürekli olarak yayıldığı, geliştiği ve yenilendiği düşünülmektedir. Bilginin dışlanamaz bir niteliğe sahip olması nedeniyle, modelde her bir üretici firmanın ekonomideki ortalama beşeri sermaye seviyesinden faydalanabileceği dikkate alınır (Barro ve Salla-i Martin, 2004, 214). Bu sebeple, beşeri sermaye ekonomide olumlu dışsallık özelliğine sahip bir üretim faktörüdür ve modelde beşeri sermaye, kendi verimliliğinin yanı sıra dışsal etkileri de içerir (Acemoğlu, 2009, 407). Modelde, bireylerin gelecekte veya şu anki beceri ve bilgi

seviyelerini etkileyecek faaliyetlere zaman ayırma faktörü de dikkate alınmaktadır. Bu faktörün, beşeri sermaye birikimine de etkisi olduğu varsayılır (Coşkun, 2020, 66).

Lucas'ın büyüme modeli, beşeri ve fiziksel sermayenin kullanıldığı iki unsurlu, ölçeğe göre sabit getiriye sahip olan her iki unsurun da artırılıp azaltılabileceği içsel bir büyüme kuramıdır. Lucas, beşeri sermaye denkleminin yalnızca beşeri sermaye stokuna bağlı olduğunu düşünmektedir. Bu durumda, beşeri sermaye stokundaki artışın beşeri sermayenin marjinal verimliliğine negatif etki etmeyeceği ve dolayısıyla azalan getiriler yasasının geçerli olmayacağı öne sürülür. Bu nedenle, beşeri sermaye stokunu artırmak için çalışmalar yapılacaktır. Çünkü beşeri sermaye yaratan sektör, ülke ekonomisini değiştirecek ve sürekli bir büyümeyi sağlayacaktır (Klenow ve Radriguez, 1997, 605). Lucas'ın geliştirdiği büyüme modelinde beşeri sermaye merkezi bir rol oynamaktadır. Bu sayede Lucas, ekonomik büyümede beşeri sermayenin önemini matematiksel bir çerçevede açıklayarak, iktisat literatürüne önemli bir katkı yapmıştır (Acemoğlu, 2009, 407).

İktisat literatürüne göre, beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki verimlilik ve üretimle ilişkilidir. Verimlilik ve üretim kavramları birbirlerine yakın görünse de, büyüme kuramı iki farklı sonuca ulaşmaktadır. İçsel büyüme kuramları, teknoloji faktörünü modelin içinde tanımlar ve beşeri sermaye seviyesinin teknolojik ilerlemeleri ve dolayısıyla verimliliğin artmasını teşvik ettiği gerçeğine dayanırken, dışsal büyüme modelleri beşeri sermaye-üretim ilişkisine dayanır. Verimlilik ve üretim arasındaki farklar, iki farklı büyüme modelinin oluşmasına neden olmuştur. Beşeri sermayenin üretim denkleminde bir girdi olarak ele alınması durumunda, beşeri sermayedeki herhangi bir değişikliğin azalan getiriler yasası nedeniyle gelirdeki farklılığın süreç içinde azalacağına inanılmaktadır. Bu durum, azalan getirilerin geçerli olmayacağı ve üretimin sürekli bir şekilde artacağı anlamına gelir (Akçabelen, 2010, 10).

Lucas'ın araştırmalarında oldukça kritik iki özellik bulunmaktadır. Bunlardan ilki, modelin sürekli büyümenin deneysel önemini vurgulaması ve bu şekilde yeni oluşturulan ekonomik büyüme teorilerine ilgi çekme potansiyeli sunmasıdır. İkincisi ise, modelin beşeri sermayeye odaklanmasıdır. Özellikle, bu modelin beşeri sermaye dışsallıklarını içermesi önemlidir (Acemoğlu, 2009, 436). Beşeri sermaye değişim fonksiyonunun, bireylerin yetenek ve eğitim seviyelerinden elde edeceği getirinin devamlı sabit kalacağı düşüncesi, Lucas'ın modelindeki önemli eksikliklerden biridir. Çünkü 1964'te Becker, bu getirinin ilerleyen zamanlarda azalan bir trend göstereceğini kanıtlamıştır. Bu eksiklik, bireylerin sahip oldukları yetenek ve bilgi seviyelerinin getirisinin farklı bir açıdan incelenmesiyle giderilebilir (Çetin, 2018, 203).

İçsel büyüme kuramına göre, beşeri sermayedeki devamlı farklılıklar gelirin büyüme oranındaki devamlı farklılıklara neden olur. Aslında neoklasik büyüme kuramında, beşeri sermaye düzeyindeki artış büyüme oranını artıramaz. Bu artış

yalnızca kişi başına geliri artırır (Romer, 1990, 90-93). Bundan dolayı, beşeri sermaye artışı Lucas'ın modelinde büyüme oranı etkisi gözlemlenirken, neoklasik modelde yalnızca düzey etkisi gözlemlenir. Dolayısıyla, kişilerin yeteneklerini geliştirmek için yapılan politikalar, kişi başına düşen gelirin sürekli artma trendinde olmasını sağlar (Demir, 2004, 42).

Lucas'ın çalışmalarının sonuçlarına göre dört önemli nokta ortaya çıkmaktadır. Birincisi, beşeri sermayenin fazla olduğu ülkelerde her yetenek seviyesindeki bireyler verimlidir ve bu nedenle yüksek ücretlerle çalışırlar. Bu durum, gelişmiş ülkelere gelişmemiş ülkelere beyin göçlerine neden olur. Bu göçler iki farklı sonuç doğurur, İlk olarak, gelişmemiş ülkelerin kalkınmasını engelleyerek daha da fakirleşmelerine yol açar. İkincisi, gelişmiş ülkelerin ekonomik durgunluk riskini azaltarak daha zengin hale gelmelerini sağlar. Üçüncü olarak, kapalı bir ekonomide, gelişmiş ülke ile aynı büyüme oranına sahip olsa bile gelişmemiş ülkenin nisbi yoksulluğu devam eder. Kapalı ekonomi, ülkeler arasındaki servet ve gelir dağılımını kararlı bir şekilde korur. Son olarak, ölçek ekonomileri oluşturacak iç pazar genişliğine sahip ülkeler, beşeri sermayenin zayıflığı ve yüksek beşeri sermayeye sahip az sayıdaki bireyin göç etmesi nedeniyle yoksulluktan kurtulamazlar. Emek unsuru ülkeler arasında mobil değilse, sermayenin dışa açık olması dış ticarete yönelik güçlü bir eğilim yaratmaz. Ancak, emek unsuru mobilse, beşeri sermayenin üretkenliği artırıcı etkileri içseldir ve bu etkilerin kişiden kişiye taşınması dışsal faydalar sağlayabilir (Demir, 2004, 42).

Barro, ekonomik büyüme kavramını devletin rolünü baz alarak yorumlamıştır. Kamu harcamalarının ekonomik büyümenin itici gücü olduğunu savunmaktadır. Barro'nun ana fikri, özel sektörün kaynakları etkin bir şekilde kullanamamasıdır. Basitçe ifade etmek gerekirse, Barro, özel sektörün tek başına etkili kamu malları üretemeyeceğini öne sürmektedir. Barro'nun 1990'da yaptığı ilk çalışmasında, ölçeğe göre sabit getiri sağlayan bir üretim fonksiyonunda kamu kesimini de göz önünde bulundurarak tasarruf oranı, kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi temel alarak bir model oluşturmuştur (Ercan, 2002, 34). Barro'nun kamu harcamaları modeli olarak da bilinen bu model, 1990'larda ortaya çıkarak vergiler aracılığıyla finanse edilen kamu harcamalarının ülkenin ekonomik büyümesi ve refahı üzerindeki etkilerini açıklar. Bu modelde Barro, devlet tarafından sağlanan mal ve hizmetleri üretim unsurlarından biri olarak kabul eder ve kamu sektörünün ekonomik büyüme teşvik etmek için kamu yatırımlarıyla birlikte özel sektörü de desteklemesi gerektiğini öne sürer. Bu desteği sağlamak için sübvansiyonlar, vergi teşvikleri gibi mali araçlar kullanılabilir. Kamu harcamaları modeline göre, dışa kapalı bir ekonomide sağlık, eğitim gibi altyapı yatırımları özel sermayenin verimliliğini artırır ve şirketler için dışsal fayda oluşturur. Bu alandaki kişi başına düşen çıktı miktarı, kişi başına düşen kamu harcamaları ve kişi başına düşen özel sektör yatırımları tarafından belirlenir (Barro, 1990, 12).

Barro'nun modeli, ilk bakışta Keynes'in kamu kesimine atfettiği rolü hatırlatır; ancak Barro'nun kamu kesimine yönelik görüşleri Keynesyen yaklaşımdan oldukça farklıdır. Keynes'in modelinde, kamu sektörü bir yatırımcı ve üretici olarak ekonomik sistemde değerlendirilirken, Barro kamu sektörüne AR-GE, eğitim ve teknoloji politikalarının geliştirilmesi gibi görevler yüklemiştir. Ayrıca, iletişim ağının geliştirilmesi ve mülkiyet haklarının korunması gibi alanlar da kamu kesiminin sorumlulukları arasında yer alır. Özetlemek gerekirse, kamu sektörü, özel teşebbüsün etkinliğini artıracak girişimlerde bulunmalıdır. Az gelişmiş ülkeler açısından ise Barro'nun modeli, gelecekte yapılacak teşviklerin önemini vurgulayarak olası teknolojik ilerlemeye odaklanmayı önermektedir (Coşkun, 2020, 69).

3.2.4. Neoklasik Büyüme Modelleri

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ekonomik büyüme konusunda iki önemli çalışma dikkat çekmiş ve savaş sonrası ekonomik büyüme tarihi iki döneme ayrılmıştır. İlki 1950'lerin sonlarında ortaya çıkan Neoklasik Büyüme Teorileri, diğeri ise 1980'lerin sonları ve 1990'lı yıllarda ortaya çıkan İçsel Büyüme Teorileridir. Nüfusun hızla artışı ve teknolojik değişim gibi faktörlerin yatırım, tasarruf ve ekonomik büyümeyi nasıl etkilediği gibi sorunları ele alan Neoklasik Büyüme Teorisi, 1956'da Solow ve Swan tarafından incelenmiştir. Solow ve Swan, bağımsız olarak geliştirdikleri modeliyle uzun yıllar sonra Neoklasik modelin Solow'un adıyla özdeşleşmesini sağlamıştır. Daha sonraları, Solow-Swan Modeli olarak da adlandırılan bu model, ekonomik literatürde önemli bir yere sahiptir (Taban, 2008, 67).

Neoklasik Büyüme Teorisi, Robert Solow tarafından 1956'da "İktisadi Büyüme Teorisine Bir Katkı" ve 1957'de "Teknik Değişim ve Bütüncül Üretim Fonksiyonu" isimli eserleriyle ortaya çıkmıştır. Robert M. Solow, Neoklasik Büyüme modelinin en önemli temsilcisi olmuştur. Bir diğer tanınmış temsilcisi ise, 1972'de Nobel İktisat Ödülü'nü kazanan Kenneth J. Arrow'dur. Daha sonraki yıllarda, Denison (1961), Cass (1965) ve Koopmans (1965) gibi ekonomistlerin katkılarıyla teori geliştirilmiştir. Bu ilerlemeler sayesinde, modern ekonomik büyüme teorilerinin literatürdeki ikinci aşaması olarak kabul edilmiştir (Arrow, 1962, 156).

1962'de yayımlanan "Yaparak Öğrenmenin Ekonomik Çıkarımları" isimli makalesiyle iktisat literatüründe önemli bir yere sahip olan Arrow, "Yaparak Öğrenme" (learning by doing) terimini ortaya çıkarmıştır. Arrow, teknolojik ilerlemelerin, üretim süreçlerinde tecrübe ve bilginin birikerek artmasıyla ilişkilendirildiği savını ortaya atmıştır. Bu doğrultuda, ülke ekonomilerindeki sermaye ile alakalı olarak, üretim aşamalarında deneyimle teknolojik ilerlemenin bir araya gelerek bilgi birikimini artırdığını savunmuştur. Arrow, sürekli bilginin önemine vurgu yaparak, firmaların faaliyetleri sonucunda elde edilen getirinin, bilgi birikiminin getirisine kıyasla daha az

önemli olduğunu belirtmiştir. Bireylerin eğitime destek vermek için eğitim ve araştırma merkezlerinin kurulması gerektiğini savunmuştur. Ancak Arrow'a göre, bilgi edinme süreci, basit bir ürünün üretim sürecinde de gerçekleşebilir. Özetle, Arrow, öğrenmenin ve bilgi birikiminin iş deneyimiyle de sağlanabileceğini ve teknolojik gelişmelerin üretim süreçlerinde de gerçekleşebileceğini vurgulamıştır (Arrow, 1962, 156).

Solow Büyüme Modeli, sermaye birikimi, tasarruf ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri inceleyerek oluşturulmuştur. Bu modelde, faktörler arasında ikame olabilir ve buna bağlı olarak sermaye hasılat oranında değişiklikler görülebilir. Ayrıca, modelde azalan marjinal verimler yasası geçerlidir (Paya, 2001, 498-499).

Neoklasik Büyüme Teorisinin varsayımları, ölçeğe göre sabit getiri ilkesine dayanmakta olup azalan verimlilik ilkesine dayanmaktadır. Modelde sermayenin marjinal verimliliği azalmaktadır. Kullanılan yatırım fonksiyonu bağımsızdır ve faktörler arasında ikame mümkündür. Nüfus, dışsal olarak belirlenmiş sabit bir hızda büyümektedir (Kibritçioğlu, 1998, 215).

Ekonomik yaşamda kamuya sınırlı müdahale hakkı tanıyan, Neoklasik Model'in diğer varsayımları model tek sektörlü bir yapıyı ele almaktadır ve bu nedenle tek ürün üretilmekte olup dış ticaret yoktur. Modelde teknolojik ilerlemelerin tamamı dışsal olarak varsayılmıştır. Sermaye ve emek için azalan marjinal verimlilik geçerlidir. Ayrıca tam istihdam ve tam rekabet koşulları sağlanmıştır. Üretim faktörleri birbirlerinin yerine geçebilir ve faktör piyasaları sorunsuz bir şekilde işlemektedir. Yakınsama hipotezi geçerlidir ve yatırımcılar ile tasarruf sahipleri aynı kişilerdir (Coşkun, 2020, 57).

Solow'un detaylı modeli birden fazla başlık altında incelenebilir. Bu başlıklar arasında sabit durum, mal talebi, sermaye birikimi, sermaye birikiminin altın normu, yakınsama, teknoloji ve nüfus yönlü büyüme bulunmaktadır. Ancak Solow Modeli, ekonomik büyümenin dayanakları ve İçsel Büyüme Teorileri'nin zeminini hazırlama açısından özetlenebilir. Solow modeli, ürünlerin homojen yapıda olduğu, birden fazla firmanın var olduğu, mobiliteye, kamunun ekonomiye müdahalesinin olmadığı, tam istihdamın gerçekleştiği ve giriş-çıkış serbestliğinin olduğu neoklasik piyasa varsayımlarına dayanmaktadır. Bu piyasa şartlarında çıktı seviyesinin sermaye ve emek girdisi tarafından belirlendiği, azalan marjinal verimlilik ve ölçeğe göre sabit getirinin geçerli olduğu kabul edilir. Solow modeli, sürekli ve dengeli bir ekonomik büyümeyi hedeflemektedir ve bu amaç doğrultusunda bağımsız emek faktörünü içselleştirerek devam ettirilmesi güç denge koşullarını ele almaktadır (Coşkun, 2020, 57).

Solow modelinde sermayeyi etkileyen faktörler, mevcut sermayenin aşınması, sermaye stokunu artırma ve yeni yatırımlardır. Ayrıca modelde işçi başına düşen sermayede meydana gelen farklılıklar, işçi başına düşen tasarruf oranını artırırken,

sermayede meydana gelen nüfus büyümesi ve aşınma faktörleri de bulunmaktadır (Çetin, 2018, 5).

Solow modeline teknoloji faktörünün de eklenmesiyle, teknolojik gelişmeler üretim fonksiyonunu sağa kaydırarak çıktı seviyesini artırır (Solow, 1957, 312). Teknolojiyi cennetten düşen bir meyve olarak tanımlamasının yanı sıra dışsal bir faktör olarak gören Solow, teknolojiyi ekonomiye hızlı bir şekilde uyum sağlayan bir etken olarak tanımlamıştır. Ayrıca teknolojinin daha ileri seviyelere ulaşmasıyla iş gücünün üretim hızını arttırdığını düşünmüştür (Coşkun, 2020, 57). Solow, teknolojik gelişmelerin üretim aşamasında bir 'pigou' etkisi yaratabileceğini ve bu etkinin büyümeyi tetikleyebileceğini, bu pigou etkisi sonucunda mal artışlarının yatırımları ve tasarrufları artırarak büyüme hızını artıracığını düşünmektedir. Solow Büyüme Teorisi ilerlerken, sermaye ve işgücü artışı dışında kalan ekonomik büyümenin verilmeyen kısmı "Solow Artığı" adıyla literatürde yerini almıştır. Solow, ekonomik büyümedeki bilinmeyen kısmın, diğer bir ifadeyle Solow artığının, teknolojideki ilerlemelerden kaynaklandığını düşünmektedir (Solow, 1956, 85).

Neoklasik görüş, uzun vadeli büyümeyi teknoloji temelli tanımlamaya çalışmış ancak klasik yaklaşımda olduğu gibi teknolojiyi dışsal olarak düşünmüştür. Solow Büyüme Modeli, ekonomik büyümenin artması için teknolojik ilerlemelerin gerekliliğini açıklamıştır. Ancak Solow, teknolojik ilerlemenin nasıl sağlanacağı konusunda herhangi bir varsayımda bulunmamıştır. Solow Büyüme Modelinde varılan aşamadan sonra, büyüme alanındaki çalışmalar neticesinde beşeri sermayenin modele eklenmesiyle daha gerçekçi yorumlar yapılmıştır. Örneğin, Kendrick'in 1976'da yaptığı inceleme, beşeri sermayenin modele eklenerek ekonominin büyüme potansiyelinin artabileceğini açıklamıştır. Benzer şekilde, 1992'de Mankiw de bu konuyu yeniden ele almıştır. Solow Büyüme Modeli, diğer büyüme modellerine kıyasla daha kurumsal olarak düşünülse de, teknolojinin dışsal bir faktör olmadığını ve içsel olarak incelenmesi gerektiğini savunan içsel büyüme modellerinin oluşmasına sebep olmuştur (Coşkun, 2020, 58).

3.3. Turizm

Turizm kelimesi ilk olarak 18. yüzyılda İngiltere'de kullanılmıştır. Anlamı ise sonunda başlangıç noktasına geri dönen "seyahat, öğrenme, araştırma" anlamına gelen "tur (tour)" kelimesinden gelmektedir. Özellikle Fransızlar yüzyıllar boyunca çeşitli nedenlerle seyahat etmişlerdir. Ancak bu seyahatlerin bir kısmı turizmle ilgilidir, çünkü seyahat ettikleri yerler genellikle kendi coğrafi bölgelerinde olan bir yerler olmuştur (Fringen, 1997, 88).

Günümüzde sanayinin gelişmesi, gelirin her seferinde artması, refah düzeyinin yükselmesiyle birlikte, turizm; boş zamanın ve tasarrufların nasıl kullanılacağına dair

ekonomik bir karar, sosyal, kültürel ve insani bir sosyo-ekonomik kavram olarak önemli bir rol oynamaktadır (Tezcan, 2004, 34).

Modern, küreselleşen dünyada turizm, ekonominin dış ekonomik faaliyetler arasında en hızlı büyüyen, en önemli ve dinamik sektörlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle birçok gelişmekte olan ülke ve bölge, turizmin gelişmesiyle ekonomik katkıyı artırarak ekonomilerini büyütmeyi başarmıştır. Turizm aynı zamanda yeni yerel ekonomik faaliyetlerin oluşturulmasına yardımcı olmak için bölgesel bir kalkınma aracı olarak da hizmet etmektedir (Tezcan, 2004, 34).

Turizm kelimesi oldukça kapsamlı bir kavramı temsil eder ve konaklama, yeme-içme, ulaşım gibi pek çok faaliyetle ilişkilidir. Bu faaliyetlerin tüm ekonomik yönleri üzerinde etkili olmaktadır (Abdullah, 2005, 5). Ancak turizm, bir ülkenin sosyal ve ekonomik koşullarını etkileyen kültürel bir olgu olarak kabul edilmektedir. Turizm, eski çağlardan beri insani bir ihtiyaç olarak görülmektedir. Din, tıp ve turizm, sınırlı kaynaklar için ekonomik bir kaynak haline gelmiştir (Tezcan, 2004, 34).

Turizm kavramı, Latince kökenli 'tornus' kelimesinden gelir ve 'dönme' anlamına gelir. Turizm, bir kişinin kendi ülkesinin dışındaki bir bölgede gerçekleştirdiği kültürel, ekonomik ve organizasyonel faaliyetler bütünü olarak tanımlanır ve yeniden yerleşim amacı taşımamalıdır, genellikle turizm istihdamla ilgili değildir (Tezcan, 2004, 34).

Turizm sektöründe, mal ve hizmet sunumu, konaklama, eğlence ve yemek turistler için son derece önemlidir. Birçok ülke, bu talebi karşılamak için mevcut üretim kapasitesini geliştirmektedir. Bu şekilde turizm, ekonomik büyümeye ve istihdama önemli katkı sağlamaktadır (Chai, 2013, 10). Turizm, tatilde olan kişilerin tipik olarak ikamet ettikleri yerler dışında, eğlence, ticaret veya diğer amaçlarla bir yıldan az süreliğine gerçekleştirdikleri faaliyetleri içermektedir (Tezcan, 2004, 34).

Ekonomistler turizmi bir endüstri veya ekonomik faaliyet olarak tanımlarlar ve sadece ev sahibi ülke için döviz kazandıran değil, aynı zamanda çeşitli sektörlerde ekonomik büyümeye ve kalkınmaya katkıda bulunan istihdam olanakları sağlayan bir endüstri olarak kabul ederler. Ayrıca, turizmin faydaları, ekonominin diğer sektörlerine toplumun geniş kesimlerine göre daha hızlı yayılır. UNWTO (Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü) uzun zamandır turizmi dünyanın en büyük ve en hızlı büyüyen ekonomik sektörlerinden biri olarak tanımlamaktadır (Tezcan, 2004, 34).

3.3.1. Turizmin Önemi

Turizmin önemi, ekonomik, kültürel ve sosyal açılardan geniş bir etkiye sahip olmasıyla öne çıkmaktadır. Ekonomik açıdan, turizm sektörü, birçok ülkenin gelir kaynaklarının başında gelir. Turizm, doğrudan ve dolaylı yoldan istihdam yaratır, yerel ekonomilere canlılık kazandırır ve döviz kazandırır. Özellikle gelişmekte olan

ülkelerde, turizm gelirleri, ekonomik kalkınmanın önemli bir motoru olarak işlev görür (Kozak, 2013, 45).

Turizm, gelişmiş ülkelerdeki topluluklara ve gelişmekte olan ülkelerdeki insanlara etki göstermektedir. Farklı kültürlerin bulunduğu bir ortamda, gelişmiş ülkelerin kültürel yapıları, az gelişmiş ülkeleri etkilediğinde ortaya zengin bir kültür çıkmaktadır. Gelişmiş ülkeler, artık dünya turizmine yön vermektedir. Bu nedenle gelişmekte olan ülkeler kaçınılmaz olarak gelişmiş ülkelerin turizm kültüründen etkilenmektedir. Bu etki, özellikle bir ülkeyi ziyaret edenlerin birden fazla ülkeyi temsil ettiği kabul edilirse daha yüksek seviyelere ulaşmasını sağlar (Kozak, 2012, 111).

Kültürel açıdan, turizm, kültürel alışverişi teşvik eder ve farklı kültürler arasındaki anlayış ve hoşgörüyü artırır. Turistler, yerel kültürlerle tanışarak kültürel mirası koruma ve tanıtmaya konusunda farkındalık oluştururlar. Bu durum, kültürel zenginliklerin korunmasına ve gelecek nesillere aktarılmasına yardımcı olur (Çelik, 2016, 102).

Sosyal açıdan, turizm, yerel toplulukların yaşam kalitesini artırabilir. Turizm yatırımları, altyapı projelerini destekler ve yerel hizmetlerin iyileştirilmesine katkıda bulunur. Ayrıca, turizm sektöründeki büyüme, yerel halkın eğitim ve sağlık gibi sosyal hizmetlere erişimini artırabilir (Yılmaz, 2019, 56).

3.3.2. Turizmin Özellikleri

Turizm bir hizmet ürünü olarak değerlendirilir. Ürün gibi belirli bir yapıdan uzak bir kavram olan turizmi depolamak veya saklamak mümkün değildir. Turizm, deneyimle şekillenen istekler ve zevklerle doğrudan ilişkilendirilen bir hizmet türüdür. Zevkler ve istekler kişiden kişiye farklılık gösterebildiğinden, turizmin müşterilere sunumu konusunda farklılıklar kaçınılmazdır. Turizmde fiyat ve ürün standartları, konum, mekân ve ziyaretçiye göre değişebilir. Bu nedenle turizm sektörü, emek yoğun bir sektör olarak nitelendirilir. Turizmin bir diğer özelliği de seyahatin finansal getirilerinin olmamasıdır. Turizm kapsamında seyahat, iş kurma veya iş bulma gibi nedenlere bağlı olmamalıdır (İslamzade, 2021, 8).

Turizm çerçevesinde seyahatin ana hedefleri, tarihi eserleri ve doğal güzellikleri görmek, spor yapmak, kültürel etkinliklere katılmak, toplantılara iştirak etmek, akraba ziyaretleri yapmak, dinlenmek ve sağlık amaçlı seyahat etmektir. Bu tür gezilerin genellikle maddi bir getirisi yoktur. Çalışma yerinde olanlar, 24 saatten az kalanlar ve gezi sırasında bir yerden geçenler turist olarak kabul edilmez. Turizm, endüstriyel ve ekonomik bir faaliyettir. Turizmdeki gelişmeler, ulaşım, sanayi ve tarım gibi birçok sektörün gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Turizm sektörü geniş istihdam olanakları sağlayabilir. Seyahat hizmetleri genellikle mevsimsel olarak değerlendirilir (Hazar, 2014, 14).

3.3.3. Turizmin Tarihsel Gelişimi

Turizm, insanların ikamet ettikleri bölgelerden uzaklaşıp farklı yerlere seyahat etmeleri, geçici konaklamaları ve bu süreçte ortaya çıkan ihtiyaçlarını karşılamak için gerçekleşen üretim ve tüketim sürecini kapsayan geniş bir sektördür. Bu süreç, sadece yerel ekonomiye değil, aynı zamanda küresel ekonomiye de katkı sağlar (Ünlüönen ve Tayfun, 2003, 1).

Aynı zamanda kültürel alışverişi de teşvik ederek kişinin diğer kültürleri öğrenmesinin önünü açıyor. Bu turizm faaliyetleri yalnızca ilgili alanların sosyal ve ekonomik açıdan kalkınmasına katkıda bulunmakla kalmaz, aynı zamanda yerel istihdam fırsatlarını artırarak ve yerel dayanışmayı güçlendirerek toplumun refahını da artırabilir (Üzümcü, 2024, 58).

Tarihsel evrim sürecinde tarih öncesi çağlarda insanlar gıda ihtiyacından dolayı göç etmişlerdir. Gıda ihtiyacı insanları başka bölgelere yönlendirmiş, göçün ekonomik zorunluluk haline geldiği bir dönemde ticaret önem kazanmıştır. Fenikeliler gibi topluluklar, farklı yerlere uluslararası seyahatler düzenleyerek ve takas ekonomisini sürdürerek turizmin temellerini attılar. Sosyal düzen ve organizasyon, ortak ihtiyaçların tanınmasıyla gelişti ve bu da seyahat güvenliğini sağlamaya yönelik kamu politikalarına ve yükümlülükler yol açtı. Bu durum turizmin sosyal organizasyon ve güvenlikle yakından bağlantılı olduğunu göstermektedir. Turizm tarih boyunca toplumsal örgütlenmeler sonucu ortaya çıkan bir kavramdır (Eralp, 1983, 1).

Eğlence ve eğitim amaçlı seyahatler, klasik dünyada ve hatta daha önce Mısır'da firavunların yönetimi altında zaten gerçekleştirilmekteydi. Bu dönemde, lüks bir yaşam tarzından kaynaklanan seyahat izlerine rastlanırken, eğlence, deneyimleme ve dinlenme ihtiyacı bu seyahatlerin kaynağını oluşturmuştur. Toplumun seçkin kesimleri, keyif amacıyla yapılan ilk seyahatleri de aynı dönemde gerçekleştirmiştir. Örneğin, Sakkara bölgesindeki Zoser Basamaklı Piramidi, Büyük Gize Sfenksi ve Gize Piramitleri gibi binlerce yıl önce inşa edilmiş çeşitli yapılar da dahil olmak üzere, eski Mısır kültürünün ünlü anıtlarına ve kalıntılara seyahatler gerçekleştirilmiş ve bu yapılar turistler için önemli bir cazibe merkezi olmuştur (Gry, 2010, 2).

Antik Roma döneminde altyapının gelişmesiyle toplumun zenginleri arasında seyahat ve tatil önem kazanmıştır. Milattan sonra 300 yılı civarında, Roma İmparatorluğu'nda 90.000 kilometrelik ana yol ve 200.000 kilometrelik kırsal yol ağı oluşmuştur. Gelişen yol ağı ile birlikte konaklama tesisi ve han gibi yapıların çoğalması, seyahati daha güvenilir kılarak turizmin gelişmesine katkı sağlamıştır. Toplumların örgütlenme seviyesi sayesinde, pazarlar, fuarlar, tiyatro gösterileri ve spor etkinlikleri gibi faaliyetler artarak insanların farklı bölgelere yaptıkları seyahat sayıları yükselmiştir. Halk, bu yolları kullanarak dinlenme veya eğlence amacıyla güneyde bulunan bölgelere ve Mısır ile Yunanistan'ın plajlarına seyahatler gerçekleştirmeye

başlamıştır (Gry, 2010, 1). Böylece, belirli zamanlarda seyahat etme eğiliminin arttığı bir dönem olan turizm sezonu kavramı ortaya çıkmıştır. Bu dönem, sosyal hayatta yıllık izin ve boş zaman kavramlarını meydana getirmiştir. Ancak, Roma İmparatorluğu'nun zayıflayıp çökmesiyle birlikte birçok yol bakımsız kalıp bozulmuştur. Sonuç olarak, seyahatler daha zor ve tehlikeli hale gelmiştir, bu da turizmin gerilemesine neden olmuştur (Eralp, 1983, 3-4).

Roma İmparatorluğu'nun çökmesiyle İlkçağ'da seyahat güvenliği azalmıştır. Ancak Ortaçağ'da turizm, Avrupa'dan Ortadoğu'ya doğru yapılan Haçlı Seferleri ve İpek Yolu gibi faktörlerle değişime uğramıştır. Haçlı Seferleri, Kuzey Avrupa'dan Ortadoğu'ya yapılan uzun seyahatlerle toplumlararası etkileşime yol açmıştır. Dini inançlara dayalı kutsal mekanlar, büyük gruplar tarafından ziyaret edilmiştir. İpek Yolu ticareti ise doğu ve batıyı birbirine bağlayarak kıtalararası ilişkileri kuvvetlendirmiştir. Ünlü gezgin Marco Polo, Venedik'ten Orta Doğu ve Asya'ya uzanan kıtalararası bir seyahat gerçekleştirmiştir. Bu dönemde, Osmanlılar ve Anadolu Selçukluları gibi İslam medeniyeti temsilcileri, seyahat güvenliği için kervansaraylar ve yollar inşa etmiştir. Bu faktörler, Ortaçağda turizmin dinsel hareketler ve kıtalararası ticaret ile şekillendiğini göstermektedir (Erkmen, 2019, 12).

Yeni Çağ'ın belirleyicisi coğrafi keşifler, ticaret turizmini kökten değiştirmiştir. Özellikle baharat ve ipek gibi lüks malların uluslararası ticareti 16. yüzyıla kadar ön plandaydı. Ancak Amerika'nın keşfiyle birlikte altın, gümüş ve yeni tüketim malları da Avrupa'ya gelmeye başladı. Bu değişimlerin sonucunda ise para ekonomisi gelişmeye başladı ve trampa sistemi giderek azaldı. Keşifler döneminde deniz yolları açıldıkça, farklı kültürler arasındaki etkileşim seviyesi yükseldi. Bu süreç, insanların coğrafi sınırları aşarak, farklı toprakları ve kültürleri keşfetme arzusunu körükledi. Böylece dünya coğrafyasının tamamını kapsayan kültürel ve ekonomik etkileşim dalgası başlamış oldu (Orhan vd., 2018, 276).

Ayrıca, Rönesans hareketleri sanat, kültür ve bilimin gelişimine katkıda bulunarak seyahat eğilimlerini etkiledi. Bu dönemde İtalya'da başlayan Rönesans hareketi sayesinde Avrupa'da seyahatler yaygınlaştı ve turizmi teşvik etti. 17. yüzyılda başlayan Grand Turlar, zengin gençlerin kültürel eğitim amacıyla uzun süreli seyahatlere olan ilgisini artırdı. İlk oteller açıldı, termal tesisler yaygınlaştı. Keşifler döneminde Christopher Columbus ve James Cook, Amerika ve Pasifik Okyanusu'nda yeni yerlerin keşiflerini yaptılar. Osmanlı İmparatorluğu, fetih amaçlı seyahatler gerçekleştirdi ve bu seferler kültürel etkileşime neden oldu. Endüstri devrimiyle birlikte turizmde büyük değişimler yaşandı, otelcilik sektörü gelişti ve modern turizmin temelleri atıldı. Bu dönemde seyahat ve keşifler, dünya coğrafyasının tamamını kapsayan kültürel ve ekonomik etkileşim dalgasını başlattı (Sarı Çallı, 2015, 13).

Seyahat, endüstri devrimiyle birlikte önemli bir gelişim gösterdi. Bu devrim, toplum yapısında, bilimsel buluşlarda, ticari faaliyetlerde, eğitimde ve ulaşım

sistemlerinde önemli değişiklikler getirmiştir. Tarımda makinelerin kullanımı kırsal kesimden kente göçü tetiklemiştir. Yeni bilimsel ve teknolojik buluşlar, basılı eserlerin artmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca, yeni sömürgelerin ve kolonilerin ortaya çıkması, Batı Avrupa ülkelerine zenginliği yükseltmiş ve kapitalizmi desteklemiştir. Sosyal sınıf kavramı belirgin hale gelerek ve aristokratların sosyal statüsü bozulmuştur. Kentler büyük metropollere dönüştü. Ayrıca, toplumda sosyal adalet ve refah kavramları önem kazandı. Bu değişimler, insanların satın alma gücünü artırdı ve turizme olan ilgilerini artırdı. Teknolojik gelişmeler çalışma süresini azalttı ve bu durum insanların daha fazla boş zaman elde etmesini sağladı. Turizme olan talebi etkileyen tüketim alışkanlıklarında da değişiklikler yaşandı. Çalışan işgücü sayısının artmasıyla birlikte işçi sınıfına dayalı rejimler ve işçilere tatil gibi haklar veren politikalar benimsendi (Kozak, 2012, 40).

Turizm endüstrisi, geçmişten günümüze büyük bir değişim geçirmiştir. 18. yüzyılda, John Anthony Galignani gibi bazı girişimciler, belirli bir ücret karşılığında küçük grupları Avrupa'nın bazı şehirlerine götüren turlar düzenlemiştir. 19. yüzyılın başlarında demiryollarının ve buharlı gemilerin gelişmesi, seyahatlerin düzenli hale gelmesini sağlamıştır. Ancak, gerçek anlamda örgütlü turizmin temelleri, seyahat edenlerin ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri belirli bir yer olması gerektiğini düşünen Thomas Cook tarafından 1841 yılında atılmıştır (Löschurg, 1998, 120).

Thomas Cook, kar amacı gütmeksizin beş yüz yetmiş kişilik bir grup için Leicester ile Loughborough arasında ilk organize turu düzenleyerek toplu seyahatlerin ve seyahat acenteciliğinin başlangıcını yapmıştır. 1855'te ise Almanya, Fransa ve Belçika'ya tur düzenleyerek ilk uluslararası seyahati gerçekleştirmiştir (Güleryüz, 2020, 1436). Bu dönemde seyahat kavramı, önceden planlaması yapılması gereken bir olguya dönüşerek, teknolojik gelişmeler sayesinde oldukça keskin bir dönüşüm geçirmiştir. Thomas Cook'un liderlik ettiği zamandaki organizasyonlar, günümüzdeki turizm endüstrisininin temellerini atmıştır (Güleryüz, 2020, 1443).

20. yüzyıl, turizm tarihinde dönüm noktası olmuştur. Bu dönemde, ulaşım alanında büyük bir devrim gerçekleşmiştir; demiryolu, karayolu ve hava yolculuğundaki ilerlemeler, seyahat sürelerini azaltıp, insanları daha uzak ve keşfedilmemiş bölgelere götürmüştür. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde, ulusal parklar ve doğal güzelliklerin varlığı sayesinde doğa turizmi popüler hale gelmiştir. Bu da turizmin ekonomik ve çevresel etkilerini büyütüştür (Çeken vd., 2008, 72). Bu dönemi özel kılan şey, tur operatörlerinin ortaya çıkması ve daha geniş kitlelere hitap edebilmesi sayesinde seyahat acentelerininin rekabetçi bir alan haline gelmesiydi. Ayrıca ekonomik ve sosyal değişimler turizme olan ilgiyi artırmış; Sanayileşme, orta sınıfın genişlemesi ve artan rekreasyon fırsatları turizmin büyümesini hızlandırdı (Ninot ve Claret, 2012, 114). Son olarak ulaşımın daha erişilebilir ve daha keyifli hale gelmesiyle seyahatin dünya çapında yaygınlaşması mümkün olmuştur. Bu, turizmin daha önce keşfedilmemiş

alana yayılmasını sağladı ve bu dönemdeki gelişmeler, modern turizmin temelini oluşturdu (Çeken vd., 2008, 72).

Bu yüzyılda turizm alanında, ulaşım endüstrisinin gelişimindeki en kritik adım, sivil havacılığın ortaya çıkmasıdır. Havacılık sektörünün doğuşu ve hızla ilerlemesi, turizmin uçak seyahatlerinin yaygınlaşmasıyla tamamen yeni bir boyut kazanmasını sağlamıştır. Thomas Cook'un 1939'da turistik amaçlarla düzenlediği ilk havayolu gezisi ve 1958'den itibaren jet uçaklarının kullanılması, havayolu turizminin gelişiminde önemli kilometre taşlarıdır. Bu dönemde artan konfor ve güvenlik, havayolu taşımacılığını popüler hale getirmiş ve uluslararası turizmin büyümesine katkı sağlamıştır. Ayrıca, II. Dünya Savaşı sonrasında deniz ve demiryolu taşımacılığının gerilemesiyle birlikte, tur operatörlerinin paket turlar sunması, turizme olan ilgiyi artırmış ve yeni turistik destinasyonların keşfedilmesini teşvik etmiştir (Mengü, 2013, 29). Özel havayolu şirketlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte, tarifersiz uçuşların ve uzun mesafeleri kat edebilecek uçakların üretilmesi seyahat olanaklarını genişletmiş ve uluslararası kitle turizminin gelişimine zemin hazırlamıştır (Dilek ve Dilek, 2017, 1100).

Son 20 yılda dünya turizmi, ekonomik reformların etkisiyle hızla gelişmiş ve turizmin ekonomik önemi giderek artmıştır. Özellikle Batı Avrupa ülkelerinde, uluslararası turizmin ekonomiye önemli katkıları olmuştur ve ülkeler turizm gelirleriyle ekonomik kalkınmalarını desteklemişlerdir. Ancak, dünya genelinde uluslararası turizmin gelişimi, ülkelerin sosyo-ekonomik seviyelerine bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Örneğin, Batı Avrupa ülkeleri uluslararası turizmin en gelişmiş bölgeleri arasında yer alırken; Asya, Afrika ve Avustralya gibi bölgelerde turizmin payı daha düşüktür. Bazı ülkeler için turizm gelirleri, ekonomik kalkınmalarına önemli katkılarda bulunmuştur. Ayrıca, özellikle 2000'lerden itibaren sürekli olarak gelişen turizm sektörü, bir ülkenin dış ticaret dengesini koruma ve ekonomik büyümesini destekleme konularında kritik bir rol oynamaktadır (Yüksek, 2013, 21).

İnternet ve diğer iletişim teknolojileri, 21. yüzyıl turizminde önemli bir role sahiptir. Bu teknolojiler, bilgi yönetimini geliştirirken, geleneksel küresel dağıtım ve destinasyon pazarlama sistemlerini dönüştürmekte (Yüksek, 2013, 21). İletişim maliyetlerini azaltmaktadır. İnternet, turistlerin davranışlarını etkileme ve ziyaretçi seçimlerini belirleme konusunda etkili bir araç haline gelmiştir. Ayrıca, müşterilere seçenekleri değerlendirme ve yeteneklerini geliştirme konusunda değerli bilgiler sağlar. Sanal platformlar, turizm endüstrisinin ürün geliştirme sürecine yardımcı olur ve çeşitli alternatiflerle turistlere kendi özelleştirilmiş paketlerini oluşturma fırsatı sunar. Ek olarak, bu teknolojiler küçük ve orta ölçekli işletmelerin rekabet gücünü artırırken, iş gücü kullanımı, eğitim programları ve hizmet kalitesi üzerinde de etkilidir. Turizm sektöründe aracısız ticaretin artmasıyla birlikte, seyahat acentelerinin rolünde de değişiklikler meydana gelmiştir. İnternet üzerinden seyahat

planlama eğiliminin artması nedeniyle, seyahat acentelerinin geleneksel müşteri tabanı azalmıştır. Yaşanan teknolojik gelişmeler, turizm sektörünün evriminde kritik bir rol oynar ve bireylerin seyahat deneyimlerini yeniden şekillendirir (Milne ve Ateljevic, 2001, 383).

İnsanların kültürel alışveriş ve keşfetme arzusu, turizmin tarihsel gelişimini şekillendirmiştir. Başlangıçta temel ihtiyaçları karşılamak için başlayan seyahatler, zamanla ticaret, din, eğitim ve eğlence gibi pek çok farklı nedene dayalı olarak çeşitlenmiştir. Turizmin hızlı büyümesi ve teknolojik ilerlemeler, ulaşım ve konaklama konularında yaşanan kolaylıklar sayesinde turizm sektörü küresel düzeyde daha geniş kitlelere ulaşabilir hale gelmiştir. Gelişen iletişim araçlarının da etkisiyle, turizm insanların seyahatlerini özelleştirmesine ve dünya çapında farklı kültürleri keşfetmesine olanak sağlar hale gelmiştir. Turizm, kültürel farkındalığı artırarak bireyleri farklı kültürlere ve coğrafyalara yaklaştıran bir araç olarak önemini korurken, dünya çapında hoşgörü ve anlayışın gelişmesine katkıda bulunmaktadır (Üzümcü, 2024, 63-64).

Türkiye’de açısından Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Anadolu coğrafyasında inşa edilmiş olan hanlar ve kervansaraylar, turizmin eski zamanlardaki temellerini oluşturan önemli yapılar olarak öne çıkar. İpek ve Baharat Yolu gibi ticaret yollarında, stratejik konumları sayesinde bu yapılar, ticaretin sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi amacıyla kullanılmıştır. Sadece dönemin metropollerinde değil, aynı zamanda uzak köy yollarında dahi, seyahat eden insanların ihtiyaçlarını karşılamak için inşa edilmiş ve turistik hizmetleri de sunmuştur. Bu yapılar, sadece ticari açıdan önemli bölgelerde değil, aynı zamanda geleneksel misafirperverlik anlayışının bir yansıması olarak, ticaretin ötesine geçerek hizmet vermiştir. Zaman içinde, Anadolu coğrafyasının her noktasına yayılmış turistik merkezler haline gelmiştir (Buluç, 1995, 38-39).

3.3.4. Turizmin Çeşitleri

Macera turizmi, kültür turizmi, deniz turizmi ve ekoturizm gibi çeşitli turizm türleri, turistlerin farklı ilgi alanlarına hitap ederek hem turizm endüstrisinin çeşitlenmesini sağlar hem de yerel ekonomilere ve sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunarak bölgelerin turistik cazibesini artırır (Kaba, 2016, 42).

Macera Turizmi, Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) şimdiye kadar macera turizmi ile ilgili resmi bir tanımlama yapmamıştır. Ancak, Macera Turizmi ve Ticaret Birliği (ATTA) tarafından tanımlanan bu turizm türü; fiziksel aktivite, doğal çevre ve kültürel etkileşim olmak üzere üç unsurdan en az ikisini içeren bir gezi olarak ifade edilmektedir. Bu unsurlardan sadece ikisinin mevcut olması macera turizmi için yeterli olabilir. Tüm unsurları bir arada bulunduran geziler, turistlere en iyi macera turizmi deneyimini sunabilmektedir. Örneğin, Machu Picchu patikasında yürüyüş yapmayı içeren ve yerel halkla gerçek etkileşim sağlayan bir Peru gezisi, bu üç

unsuru da içermektedir ve tam bir macera turizmi deneyimi sunmaktadır (UNWTO, 2014, 10).

Macera turizmi, doğa temelli açık hava faaliyetlerini kapsayan ve ziyaretçilere heyecan dolu deneyimler yaşatmayı hedefleyen bir turizm türüdür. Bu turizm türü, karada, denizde ve havada yapılan çeşitli aktiviteleri içerir. Kara aktiviteleri arasında dağ zirvesine tırmanma, kaya tırmanışı, kanyon geçişi, ekstrem snow board ve dağ bisikleti gibi etkinlikler bulunurken, su aktiviteleri arasında dalış, uçurtma sörfü, rafting, katamaran safari ve uçurumdan atlayış gibi su sporlarına dayalı etkinlikler yer alır. Ayrıca, hava etkinlikleri kapsamında paraşütle atlama, yamaç paraşütü, helikopterli kayak (heliski), yarasa kanat ve uçurum paraşütü gibi aktiviteler bulunmaktadır. Macera turizmi, ziyaretçilere belirsiz sonuçlarla dolu, mücadele gerektiren, zorlu ve riskli deneyimler sunar. Doğayla iç içe olmayı, heyecanı ve adrenalin dolu bir tatil deneyimini arzulayan ziyaretçiler için uygun bir seçenektir. Macera turistleri, belirsizlikler, mücadeleler, zorluklar ve risk alma gibi özellikler nedeniyle, diğer turistlerden farklı bir şekilde daha fazla ücret ödeme ve bu tür etkinliklere yönelme eğilimindedirler (Kaba, 2016, 42)

Son yıllarda, macera turizmi sektörü hızla büyüyerek önemli bir ticari alan haline gelmiştir. Doğal arazi koşullarına dayalı açık hava etkinlikleri, özellikle de özel ekipman gerektiren ve turistler için heyecan verici olan faaliyetler, bu sektörün ana çekim noktalarını oluşturmaktadır (Buckley, 2007, 1428). Özellikle kayak ve helikopterli kayak gibi etkinlikler, helikopter kullanımı gerektirmesi nedeniyle oldukça maliyetlidir. (Buckley, 2007, 1430). Diğer bir taraftan, macera turizminin ana kısmını düşük zorluk seviyesine sahip yüksek hacimli ürünler oluşturur. Bu tür ürünler, yapılacak etkinliğe göre önceden belirlenmiş becerilere sahip olmayan müşteriler için daha uygundur ve genellikle kolay erişilebilen alanlarda gerçekleşir (Buckley, 2007, 1432).

Kültür Turizmi, "Kültür turizmi" kavramı, turistlerin sanat, kültürel miras, folklor ve çeşitli diğer kültürel unsurların tüketimini tanımlamak için kullanılmıştır. Bu kavramın kullanım alanı oldukça geniştir ve günümüzde tek bir tanım üzerinde tam bir uzlaşa sağlanamamıştır (Richards, 1996, 23).

Doğal ve tarihi güzelliklerin yanı sıra yerel sanat, gelenekler, mutfak ve festivaller gibi kültürel unsurları keşfetmeyi amaçlayan kültür turizmi, insanlara özgün deneyimler sunar ve bölgenin ekonomisine olumlu etkiler sağlar. Müze ve tarihi yer ziyaretinin ötesine geçen kültür turizmi, coğrafyanın güzelliklerini deneyimlemeyi ve farklı kültürleri öğrenmeyi hedefler. Turistler, kültürel mirası koruma ve doğal çevreye saygılı turizm uygulamalarını destekleyerek bu deneyimleri yaşayabilirler. Kültür turizmi, coğrafya, kültür ve turizmin birleşiminden doğan özgün bir seyahat deneyimi sunar (Emekli, 2006, 56-57).

Deniz Turizmi, Deniz turizmi, tarih boyunca çeşitli ekonomik ve kültürel değişimlere bağlı olarak gelişmiş ve günümüzde önemli bir turizm türü haline gelmiştir. Özellikle Akdeniz ve Karayip deniz turizminin önde gelen merkezleridir. İklim koşullarına bağlı olarak, deniz araçlarının yaz aylarında Akdeniz'de seyahat gerçekleştirmelerine karşın, kış mevsiminde ise Karayipler tercih edilmektedir. (Muslu, 2015, 6). Yatçılığın tarihçesine baktığımızda, ilk yat kavramının Hollanda'da ortaya çıktığı ve zamanla İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinde yaygınlaştığı görülmektedir. Günümüzde deniz turizmi, ekonomik değişimler, artan talep ve gelişen teknoloji gibi faktörlerle şekillenmekte olup, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri gibi bölgelerde deniz turizmi endüstrisi önemli bir yere sahiptir. Deniz turizminin gelecekteki potansiyeli, sürekli artan taleple birlikte yeni bölgelere yönelik yayılma olasılığının varlığına işaret etmektedir (Muslu, 2015, 11).

Deniz turizmi sadece ulaşım araçları ile yapılan bir tür değildir. Dünya genelinde turistler arasında oldukça popüler bir tercih haline gelen 3S (güneş, kum, deniz) olarak adlandırılan bir yanı daha bulunmaktadır. 3S destinasyonlarında genellikle plajlar, su sporları, güneşlenme, yüzme ve doğal güzellikleri keşfetme gibi denizle alakalı faaliyetler gerçekleştirilir. Hemen hemen her turizm türü gibi buda, tatilcilerin dinlenmeye, eğlenmeye ve doğanın tadını çıkarmaya yönelik olduğu bir türdür. Deniz turizmi destinasyonları genellikle tropikal bölgelerde, Akdeniz kıyılarında ve diğer deniz kenarındaki bölgelerde bulunur (Üzümcü, 2024, 48). Bu turizm türü, ekonomilere önemli katkılarda bulunabilir ve yerel kültürleri ile doğal çevreyi tanıtabilir. Ayrıca turistlere çeşitli rekreasyonel ve kültürel deneyimler sunabilir (Üzümcü, 2024, 48).

Ekoturizm, Ekoturizm teriminin tanımı konusunda bir uzlaşma yoktur ve bu terimin tanımlanması ve kullanımıyla ilgili bir karışıklık bulunmaktadır. Ancak, doğa temelli ve çevreci tanımlar sayesinde belirli bir çizgi etrafında kalınabilmektedir (Akın, 2016, 25). Uluslararası Ekoturizm Derneği (TIES) tarafından “çevreyi koruyan ve yerel halkın refahını destekleyen sorumlu seyahat” olarak tanımlanan ekoturizmin temel ilkeleri şunlardır, Amaç çevreyi korumak, geliştirmek, yerel kültüre saygı göstermek, yerel topluluklara somut faydalar sağlamak, gezginler için eğitici ve eğlenceli bir deneyim sunmaktır (Üzümcü, 2024, 48).

Ekoturizm, doğal çevrenin ve kültürel mirasın korunmasına odaklanan, aynı zamanda yerel toplumların refahını artırmayı amaçlayan bir turizm türüdür. Ekoturizmin temel özelliklerinden biri doğaya dayalı olmasıdır ve bu nedenle ekoturizm, biyoçeşitliliğin korunmasına önemli katkılarda bulunmaktadır. Ayrıca, ekoturizm yerel toplumları ekonomik olarak desteklemekte ve gelir sağlamaktadır, bu da sürdürülebilir turizm ve kalkınmanın teşvik edilmesine katkı sağlar. Ekoturizm ayrıca çevreye olumsuz etkileri en aza indirmeye yönelik stratejiler geliştirmekte ve yenilenebilir olmayan kaynakların kullanımını minimum seviyeye indirmektedir. Ekoturizm turlarına katılan gruplar genellikle sınırlı sayıda kişiden oluşur, genellikle

yaklaşık 20-25 kişi civarındadır. Bu şekilde, doğal alanlara olan etkiler minimize edilir ve ziyaretçilere daha kişisel ve özgün bir deneyim sunulur. Bu tür turlarda, katılımcılara bölgenin ekosistemi hakkında derinlemesine bilgiler verilir ve yerel kültürlerin zenginliği keşfedilir. Tur rehberleri, doğal yaşamın ve yerel toplumların güzelliklerini ziyaretçilere anlatırken, sürdürülebilir turizmin önemi üzerine vurgular yapar. Ekoturizm, gezginlere doğanın güzelliklerini keşfetme fırsatı sunarken, aynı zamanda gelecek nesiller için doğal kaynakları ve kültürel değerleri koruma misyonu taşır (Yücel, 2002, 1-2).

Geleneksel turizm, çevre ve kültür üzerinde bir takım olumsuz fiziksel etkilere neden olur. Bu etkiler, hem turistlerin eylemlerinden hem de altyapı ve konaklama tesislerinin varlığından kaynaklanabilir. Ancak, bu olumsuz etkilerin en aza indirilip önlenmesi için doğru planlama ve kontrol yöntemleri ile tedbir alınabilir. Ekoturizm stratejisinin bir unsuru olarak birçok otel işletmecisi, yerel topluluklar ve hükümetler, özel mülklerinde, topluca kullanılan arazilerde ve milli parklarda ekolojik restorasyon uygulamalarını benimsemektedir. Turizm gelirleri ve gönüllü emek, bu restorasyon projelerinin finansmanını ve uygulanmasını sağlamak için kullanılabilir (Blangy ve Mehta, 2006, 234).

3.3.5. Turizmin Etkileri

Turizmin bir bölgenin sosyal ve kültürel yaşamına önemli etkileri bulunmaktadır. Turist ziyaretleri hem yerel ekonomiye katkı sağlayabilir hem de yerel kültüre iz bırakabilir. Turizmin gelişim sürecinde yerel halka danışmak, onların turizm sektörüne katılımlarını teşvik etmek, yerel halkın turizm faaliyetlerinden ekonomik fayda elde etmesini sağlamak ve turizmin yerel topluluklar üzerinde olumlu etki yaratmasını sağlamak önemlidir (Pizam ve Milman, 1986, 29).

Turizmin gelişmesi yeni yerleşimlerin oluşmasına yol açabilmekte, ticari düzeni etkileyebilmekte, yerel kültürde değişikliklere yol açabilmektedir. Ayrıca sosyal norm ve değerlerde (suç oranları gibi) değişiklikler meydana gelebilir. Turizm, istihdam fırsatlarını genişleterek ekonomik bağımlılığı azaltabilir. Ancak turizm sektörü genellikle uzun çalışma saatleri ve mevsimlik istihdam fırsatları sunmakta ve bu da yerel toplulukların işgücü piyasası istikrarını olumsuz yönde etkilemektedir (Pizam ve Milman, 1986, 30).

Bölgenin kültürel yapısına bağlı olarak, tüm bu etkiler farklılık gösterir. Turistlerin yerel toplumla etkileşimi, yerel adetlere duyarlılıklarına bağlı olarak olumlu veya olumsuz sonuçlar doğurabilir. Olumlu etkiler arasında; farklı yaşam tarzlarına ilham kaynağı olma, yerel tesislerin ve altyapının geliştirilmesiyle artan eğitim ve sağlık hizmetleri, istihdam ve gelirin artışı, kültürel ve sosyal etkinliklerin çeşitlenmesi, yerel tesislerin spor ve boş zaman aktiviteleri için kullanılabilir hale gelmesi, yerel kültürel

mirasın korunması ve şehir alanlarının canlandırılması yer almaktadır. Ancak, bu olumlu etkilerin yanı sıra, yerel ve kültürel değerlerin korunmasına ve toplumsal dengenin sürdürülmesine ayrıca dikkat göstermek gerekmektedir (Zaei ve Zaei, 2013,15-16).

Turizmin politik etkileri de incelenmelidir. Ekonomik faydalar sağladığında, turizm politik açıdan olumlu etkiler de yaratabilir. Ancak, bazı durumlarda turistlerin otoriter rejimleri ziyaret etmesi tartışmalı olabilir. Ayrıca, uluslararası turizm endüstrisinin karşılaştığı en büyük sorunlardan biri olan terörizmin artması, turist akışını azaltabilir ve uluslararası anlayışsızlığı derinleştirebilir (Holloway ve Humphreys, 2016, 151).

Turizm, insanların farklı kültürleri keşfetmesine ve yeni deneyimler yaşamasına olanak tanıyan bir sektördür. Bu sektör, yerel ekonomiyi canlandırarak yeni iş imkanları yaratabilir ve yerel halkın yaşam standardını yükseltebilir. Turistler ve yerel halk arasındaki etkileşim, kültürel değişimlere ve hoşgörü artışına olanak sağlarken, bazen kültürel farklılıklardan dolayı çatışmalar da yaşanabilir. Ayrıca, yoğun turist akını doğal kaynakların aşırı kullanımına ve çevresel sorunlara yol açabilir. Ancak, bilinçli turizm uygulamaları ve toplumun katılımıyla, turizm sektörü bölgedeki ekonomiyi destekleyebilir ve kültürel mirası koruyabilir. Turizm endüstrisi, doğal kaynakları sürdürülebilir bir şekilde yöneterek çevreye duyarlı bir yaklaşım benimseyebilir. Sonuç olarak, turizmin dengeli bir şekilde yönetilmesi ve sürdürülebilir bir yaklaşımla ele alınması önemlidir. Turizm, dünya genelinde insanları bir araya getiren ve kültürel anlayışı artıran önemli bir araç olabilir. Ancak, bu potansiyel ancak doğru stratejilerin benimsenmesi ve toplumsal katılımın sağlanmasıyla gerçekleştirilebilir (Holloway ve Humphreys, 2016, 155).

Turizm, dünya genelinde ekonomik büyümeyi tetikleyen ve ülkeler arasındaki kültürel alışverişi artıran önemli bir sektördür. Ancak, turizmin hızlı büyümesi doğal, kültürel ve tarihi çevre üzerinde olumsuz etkilere yol açabilir. Turizm gelişimi doğal kaynakların tükenmesine ve hassas ekosistemlerin zarar görmesine neden olabilir (Cohen, 1978, 222). Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, yerel çevre üzerindeki bu tehditler daha ciddi boyutlara ulaşabilmektedir. Yerel halkın doğal güzelliklere ve tarihi eserlere olan ilgisinin azalması ve turistler için daha çekici hale gelmesi, ziyaretçi yoğunluğunu artırabilir ve böylece ekosistem için ciddi bir tehdit oluşturabilir (Cohen, 1978, 232). Turizmin çevresel etkileriyle mücadele etmek için yerel düzeyde, bölgeye uyumlu planlanmış projelerin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Yerel yönetimler, kamusal denetim mekanizmalarıyla birlikte yeni yapıların düzgün bir şekilde tasarlanmasını ve mevcut tarihi yapıların titizlikle korunmasını sağlayabilir (Holloway ve Humphreys, 2016,183).

Turizmin olumsuz etkileriyle mücadele etmek için yerel düzeyde uygulanan politikaların tek başına yeterli olamayabileceği durumlar da meydana gelmektedir. Bu

tip sorunların çözümü için küresel ölçekte adımlar atılması gerekebilir. Turizmin çevresel etkilerini azaltmak için sürdürülebilirlik konusu daha ciddi bir şekilde ele alınmalıdır. Örneğin, seyahat şirketleri ve oteller, su ve enerji tüketimini azaltarak tasarrufu sağlayan sürdürülebilir uygulamaları benimsemeye başlamışlardır (Holloway ve Humphreys, 2016, 187).

Turizmin sürdürülebilirliği için, maksimum sayıda turistin gelmesini sağlamak mantıklı bir uygulama değildir. Belirli bir alandaki turist yoğunluğunu ve çeşitliliğini en iyi şekilde dağıtmayı hedefleyen politikalara ihtiyaç vardır. Bu politikalar, çevrenin korunması ve turizm gelişiminin dengelenmesi arasında bir denge sağlamalıdır (Cohen, 1978, 234).

Turizm endüstrisi, doğal, kültürel ve tarihi çevre üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak için sürdürülebilir uygulamaları benimseyerek ve yerel toplulukları bu süreçte dahil ederek sorumluluk alabilmektedir. Bu yaklaşım, turizmin sürdürülebilir bir geleceği desteklemesine olanak sağlar ve doğal çevre ile kültürel ve tarihi mirası gelecek nesillere aktarmanın bir yolunu bulur. Turizmin çevresel etkileriyle başa çıkmak için yapılan bu çabalar, gelecekteki turizm projelerinin doğal çevre ve toplum üzerinde daha olumlu bir etki yaratmasına yardımcı olabilir. Bu yöntemler sayesinde turizm, sadece ekonomik büyümeyi teşvik etmekle kalmayacak, aynı zamanda doğal, kültürel ve tarihi mirası koruyarak sürdürülebilir bir şekilde gelişme sağlayacaktır (Zaei ve Zaei, 2013,19).

3.4. Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

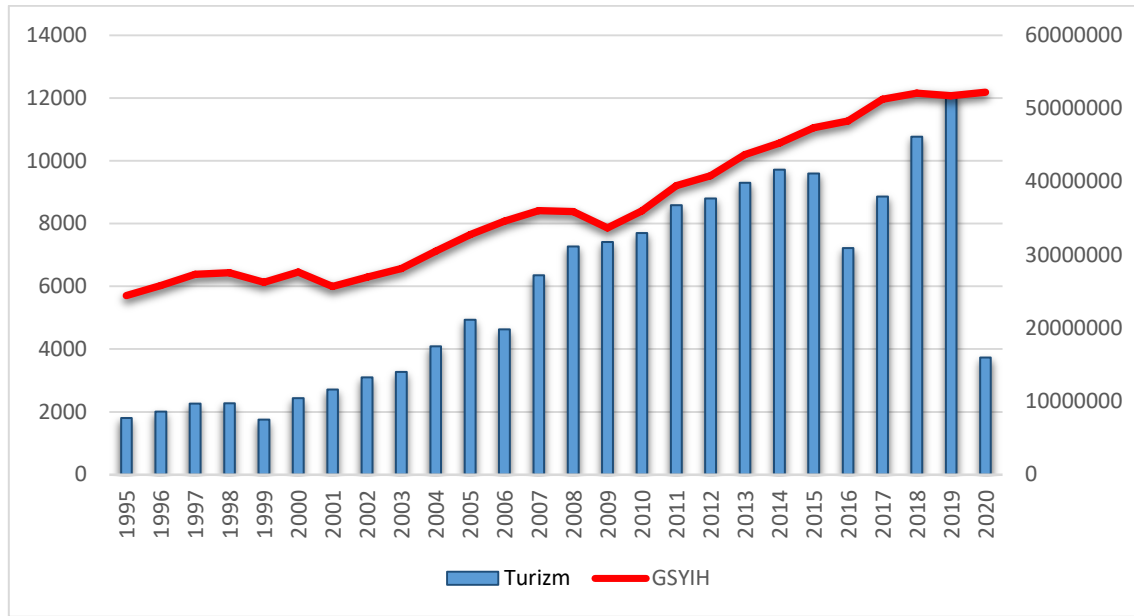
Turizm, bir ülkenin ekonomik gelişimine geniş kapsamlı katkı sağlayan bir sektördür. Ulaşım, konaklama, yiyecek ve içecek gibi diğer tüm hizmetlerle etkileşim içinde olan turizm, ekonominin farklı bölümlerinde iş imkanı yaratır ve yerel işletmelerin gelişmesine katkıda bulunur. Turistlerin harcamaları yerel ekonomiyi canlandırır ve bölgedeki üreticilerin kazancını artırır. Bu süreçte, turizme bağlı ürünlere olan talep artar. Ayrıca, yabancı turistlerin getirdiği para ile ülkenin ekonomik gücü artar ve döviz rezervleri yükselir. Turizm sektöründe çalışanlar yaşam kalitelerini iyileştirir ve çeşitli beceriler kazanarak ülkenin insan sermayesine katkıda bulunur. Böylece, turizm bir ülkenin büyüme ve kalkınma hedeflerine ulaşmasında önemli bir rol oynar (Chen, 2023, 19326-19327).

Dünya çapında önemli bir uluslararası ticaret kolu olan turizm, hizmet ticaretinin yaklaşık %40'ını oluşturmaktadır. Ödemeler bilançosunda cari işlemler hesabı altında yer alan bu sektör, ekonomik gelişmeye ciddi katkı sağlamakta ve görünmez ihracat kalemi olarak nitelendirilmektedir (Bahar ve Bozkurt, 2010, 256). Yabancı ziyaretçilerin yerel ekonomiye yaptığı harcamalar, mal ve hizmet ihracatı olarak değerlendirilmektedir. Çünkü bu harcamalarla yurtdışından döviz girişi sağlanmış olur.

Bu döviz kazancı, cari işlemler hesabının fazla vermesine yardımcı olur ve ülkenin döviz rezervlerini güçlendirir. Elde edilen rezerv artışı, ülkenin dış borç ödeme kapasitesini iyileştirir ve uluslararası kredi notunu olumlu yönde etkiler. Tüm bu etkenler, ekonomik büyümeyi destekleyen unsurlar arasında yer alır (Yılmaz, 2023, 260).

Turizmin ekonomiye sağladığı katkılardan biri olan gelir etkisi, turistlerin yaptığı harcamaların, mevcut bölgelerde yeniden kullanılmasını ve bu sayede toplam geliri yükseltme sürecini ifade etmektedir. Örneğin, turistlerin bölgede yaptığı harcamalar, yerel işletmeler tarafından tekrar kullanılmaktadır. Böylece, turizm gelir yaratıcı etkisiyle bölge ekonomisine katkıda bulunulur (Hollaway ve Humphreys, 2016,114). Fakat, elde edilen gelirin bir kısmı tasarruf edilmek istenebilir. Tasarruf edilerek ekonomiden çıkarılan paraya sızıntı adı verilir. Sızıntıların büyüklüğüne göre de turizmin çoğaltan etkisi azalır. Yani, elde edilen gelirin tamamının bölge ekonomisinde döngüye girmemesi durumunda turizmin diğer sektörlere katkısı azalabilir (Kozak, 2012, 93).

Turizm, bir ülkenin döviz dengesi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Uluslararası turistler, başka bir ülkede turizm hizmetleri satın alırken, bu ödemeler ülkenin ödemeler bilançosu hesaplarında kaydedilir. Böylece, turizm ülkelerin ödemeler bilançosu hesaplarında borç veya alacak oluşmasına neden olur. Örneğin, Türkiye’de tatil yapan Alman bir turist, harcadığı para ile Türkiye’nin ödemeler bilançosu hesaplarında bir alacak oluştururken, Almanya’nın hesaplarında bir borç durumu yaratır. Oluşan döviz hareketliliği, turizmin başarısının veya başarısızlığının sektöre yapılan yatırımın seviyesine bağlı olduğunu gösterir. Ancak, turizm genellikle yüksek riskli bir yatırım olarak görülür ve bu nedenle özel sektör veya bankalar tarafından finanse edilmesi zordur. Bu sorun, çoğunlukla kamu sektörü tarafından turizmi teşvik etmek için risk sermayesi yatırmasıyla aşılmaktadır. Yatırım yöntemleri, hükümetin otel gibi turizm tesisleri inşa edip işletmesi şeklinde olabilmektedir. Ancak unutulmamalıdır ki, turizmi geliştirmek için kullanılan kaynaklar (arazi, işgücü ve sermaye yatırımı gibi), diğer endüstriler için kullanılamaz hale gelmektedir. Bu durum “fırsat maliyeti” olarak adlandırılır ve katlanılan maliyetler de elde edilen faydalara göre değerlendirilmelidir. Yani, turizm projelerine ayrılan kamu kaynaklarının başka hizmetlere yönlendirilmesi veya vergi mükellefi tarafından tutulması durumunda elde edilebilecek faydalar göz önünde bulundurulmalıdır (Hollaway ve Humphreys, 2016, 120).

Şekil 3.3. Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi (The World Bank, 1995-2020 <https://data.worldbank.org/>)

Türkiye’de kişi başı GSYİH ile turizm arasındaki ilişkinin 1995-2020 yıllarını kapsayan döneme ait grafik gösterimi, Şekil 3.3’de verilmiştir. Şekil 3.2.6’ya bakıldığında ziyaretçi sayısı 1995 yılından 2019 yılına kadar genellikle artmış, ancak 2016 yılında Türkiye’de turizm sektöründe yaşanan kriz sonucunda ziyaretçi sayısında düşüş görülmektedir. 1995 yılında ziyaretçi sayısı 7727000 kişiyken, 2019 yılında 51747000 kişiye ulaşmıştır. Şekil 3.2.6’da kişi başı GSYİH’nin 1995 yılında 5702,37 dolar iken yaklaşık 111% artışla 2019 yılında 12073.87 dolar seviyelerine yükselmiştir.

3.4.1. Turizmin Ödemeler Dengesine Etkisi

Turizm alanı döviz kazancı yoluyla dış ödemeler ve dış ticaret dengeleri üzerinde olumlu etkiye sahiptir. Bazı ülkeler, turizmden elde ettikleri döviz sayesinde diğer ekonomik sektörlerdeki olumsuz dengeyi dengeleme fırsatına sahiptir (İsgenderli, 2021, 23).

Yurtdışına giden turist sayısının, ülkeye gelen turist sayısından fazla olması, o ülkeden paranın çıkmasına neden olur. Böylece turistler, ziyaret ettikleri ülkelerin ekonomisine katkıda bulunmakta ve bu katkı sayesinde o ülkelerdeki altyapının geliştirilmesi için tedbirler alınmaktadır. Bu gibi durumlarda ülkenin olumsuz bir turizm dengesi vardır. Görüldüğü gibi, aktif turizmin oluşması için yabancı turistlerin gelmesi daha önemlidir (İsgenderli, 2021, 23).

Turizm, uluslararası düzeyde ülkelerin döviz hareketlerine, ülkenin döviz talebi ve arzına etki ettiği için, aynı zamanda ülkelerin ödemelerle ilgili dengesini de etkiler. Bir ülkenin ekonomik durumunun iyi ve doğru ölçüsü ödemeler dengesi olarak kabul

edilmektedir. Ülke ekonomisi için önemli olan dış turizm geliri, ödemeler dengesi içindeki rolü ile ölçülür. Ödemeler dengesini basit bir şekilde ifade edecek olursak, ülkelerin aldığı-sattığı mal ve hizmetlerin parasal değeridir (Memmedov ve Rehimov, 2009,78).

Ödemeler dengesi işlemleri, bir ülkenin diğer ülkelerle olan ekonomik ilişkilerinin bir yansımasıdır ve ülkenin ekonomik yapısına göre değişiklik gösterebilir. Ülkeye gelen turistler, o ülkedeki mal ve hizmetlerden faydalanıyorlar ve bu durum döviz hareketlerini etkiliyor (İsgenderli, 2021, 24).

Turizm nedeniyle etkilenen döviz hareketlerinin önemi, ödemeler dengesindeki rolüyle değerlendirilir. Döviz arzı ve talebi arasındaki fark, dış turizm raporları kullanılarak analiz edilmektedir. Dış ödemeler dengesinde turizm etkisini gösteren bir faktör de ülkenin turizm sektöründen elde ettiği döviz kazançları ve harcamalarının miktarıdır. Fakat turizm sektöründe döviz kazanç ve harcama miktarına ilişkin veriler oldukça çeşitlilik gösterebilir, gerçek durumu tam olarak yansıtmayabilir ve döviz bürolarına aktarılan döviz miktarı her zaman reel döviz arzından daha düşük olabilir (İsgenderli, 2021, 24).

3.4.2. Turizmin Milli Gelire Etkisi

Turizm, ekonomik kalkınmanın temel yönlerinden biridir. Diğer sektörlerden farklı olarak, turizmin ekonomik kalkınmaya katkı sağlayan birçok avantajı bulunmaktadır. Turizme yapılan yatırım kısa vadede geri dönüş sağlar ve yatırılan sermayenin dönüş hızı yüksektir. Ekonomik açıdan turizmin çekiciliği, hizmet sektörünün kısa vadede kendini haklı çıkarması ve döviz geliri elde etme olasılığı gibi avantajlarda yatmaktadır (İsgenderli, 2021, 24).

Turizm harcamalarının ekonomi üzerindeki ilk etkileri genellikle doğrudan maliyetler olarak kabul edilir. Turistlerin ilk aşamada harcadıkları para, ekonomiye, konutlara, mağazalara, ulaşım şirketlerine ve diğer kuruluşlara doğrudan bir gelir etkisi sağlar. Doğrudan turizm geliri elde eden birimlerin yaptığı harcamalar, dolaylı gelir oluşturur. Turizm şirketlerinin personeline yaptıkları ödemeler ve anonim şirketlere yönelik alımları, ek talep oluşturur. Bu durum, istihdamın artması veya ödemelerin artırılması ve bu ek talebi karşılamak için üretimin artırılması yoluyla kişisel gelirden artışa neden olabilir (Alirzayev, 2010, 45).

Turizm harcamalarının yanı sıra, turizm yatırımları da gelir sağlıyor. Turistik tesislerin inşası, daha fazla istihdam ve inşaat malzemesi kullanımını gerektirdiği için, yatırım maliyetlerindeki artış, başlangıçtan itibaren gelir artışı yaratarak ekonomiye yayılacaktır. Yatırımın artması, yatırımı gerektiren mal ve hizmetlerin satın alınmasına yol açar. Bu satın almaların sonucunda elde edilen gelir, genellikle yatırım harcamalarındaki artışla aynı oranda artmaktadır. Birinci dönemde kar elde eden kişiler

tasarruf ederler ve elde ettikleri karın belirli bir kısmını harcarlar. Bu harcamalar, ikinci dönemde mal ve hizmet satan kişilerin elde ettikleri geliri oluşturur (İsgenderli, 2021, 25).

Bu nedenle, her aşamada bir önceki aşamanın harcamalarını kar olarak alan kişiler, bu karın belirli bir kısmını harcar ve geri kalan kısmını tasarruf eder. Bu neticede, kazanılan karın yatırım hacmini aştığı görülüyor. Turizm sektörü gelirlerinin başka bir etkisi ise katma değer oluşturmalarıdır. Satışa verilen malın fiyatı ile diğer kişi veya kuruluşların malları üretmek için daha önce kabullendikleri ara tüketim maliyetleri arasındaki fark, katma değerdir. Turizmden elde edilen gelirin milli gelir üzerindeki etkisi, diğer sektörlerden elde edilen gelirden daha fazla olduğu için oldukça önem arz etmektedir (Alirzayev, 2010, 45).

Bir ülkede uluslararası ve iç turizm gelişimi, ülkeye getirilen mallara ve üretim faktörlerine olan talebi artırır. Doğal olarak talepteki bu artış, üretim faktörlerinin maliyetini artırır ki, bu da yatırım getirisinin ve yatırımların gerçekleşmesi için gereken fiyatın yükselmesine neden olur. Turizm gelişiminin ilave maliyeti olarak bilinen enflasyonist baskıların, sektöre faydalı olan turizm mal ve hizmetlerinin fiyatlarıyla birlikte, mal ve hizmet üreten diğer sektörlerde de artış sağlamaktadır. Fiyat artışı, turizm talebini etkileyen ekonomik göstergelerden biridir. Turizmde, talebin artmasıyla turizme dair mal ve hizmetlerin fiyatları arasında ters bir ilişki vardır. Turist hareketliliği, fiyat değişikliklerine etki ediyor. İki ülke arasındaki fiyat farkı, turist hareketliliğini etkileyen bir faktördür. Bir ülkedeki turizm ürün paketlerinin düşük fiyatlı olması ve turizm sektöründeki mal ve hizmet çeşitliliği, ülkenin turizm eğilimleri açısından çekici bir avantajdır (İsgenderli, 2021, 25).

Turizmin devlet gelirlerine etkisi, gelirler artışına, harcama artışına ve net gelir yaratılmasına yol açmaktadır. Turizm gelirlerindeki artış, aynı zamanda devlet gelirinde artış anlamına gelir. Devlet, turizm tesisleri ve merkezlerinden elde ettiği gelirlerden vergi toplamaktadır. Bunlara ayrıca ruhsatlar, vize ücretleri ve lisanslar, liman ve aynı zamanda gümrük vergileri, iç tüketim harcamaları, iletişim ve ulaşım gelirleri, su ve kanalizasyon ücretleri, satış gelirleri ve turizmden elde edilen diğer devlet gelirleri dahildir. Devletin turizm giderlerine yatırımlar, vergi istisnaları, vergi iadeleri, krediler ve sübvansiyonlar, altyapı maliyetleri, idari giderler vb. dahildir (Alirzayev, 2010, 45).

3.4.3. Turizmin İstihdama Etkisi

Ülkedeki siyasi istikrar düzeyi öncelikle işsizlik oranı ile hesaplanmaktadır. İşsizliğin yüksek olduğu bir ülkede, milli gelirin nüfus arasında eşit olmayan bir şekilde dağılması, nüfus arasında siyasi mağduriyet ve adaletsizliğe yol açmaktadır. Bundan dolayı tüm ülkeler işsizlikle mücadele etmektedir. Son zamanlarda birçok ülkede

işsizliği azaltılmayı ve turizm endüstrisini genişletmeye yönelik kapsamlı bir veri tabanı oluşturmayı amaçlamaktadır (İsgenderli, 2021, 29).

İstihdam, kapsamlı olarak tüm üretim faktörlerinin katılımını içerirken, dar anlamda sadece emek faktörünü ifade eder. Turizm sektöründeki istihdam, sektörün gelişimine bağlı olarak değişmektedir. Bu etkiyi doğrudan, dolaylı ve ek istihdam olarak üç şekilde gözlemleyebiliriz. Doğrudan istihdam denilen, turizm alanında doğrudan yaratılmış istihdamı kastedilmektedir. Sektörün emek yoğun üretim yöntemleriyle gelişmesi, mekanizasyon ve otomasyonun sınırlı katılımı, istihdamın etkisini doğrudan artırmaktadır. Dolaylı istihdam denilen, turizm alanından üretilen mal ve hizmetleri sağlayan alt sektörlerde yaratılmış istihdamı kastedilmektedir. Ek istihdam denilen, doğrudan ve dolaylı istihdamın sağladığı gelirin harcanmasıyla turizmin hızının etkisiyle ekonomide yaratılan istihdamı ifade etmektedir. Turizm talebinin arttığı zamanlarda işgücü talebi de artar ve bu da istihdam yoğunluğunu etkiler (Güçlüoğlu, 2017, 39).

Turizm endüstrisinin büyümesi, yeni iş gücü kaynaklarını çekerek çeşitli mal ve hizmetlerin kullanımını ve üretimini artırır, böylece turistlere daha iyi hizmet sunulabilir. Turizm hizmetleri alanındaki birçok süreç otomatikleştirilmiş ve yeni teknolojilerle desteklenmiştir. Ancak turizm sektörü, insan gücüne en fazla ihtiyaç duyan bir sektördür. Bir kurumun yabancı turistlere üst düzeyde hizmet sunabilmesi için çok sayıda tesis gereklidir. Turizm, bu tür ciddi işsizlik sorunlarını azaltmaya yardımcı olabilir. Dünya genelinde 300 milyondan fazla turizm işletmesi bulunmaktadır. Sosyal açıdan değerlendirildiğinde, turizmin bölgelerin kalkınmasında önemli bir rolü vardır. Bölgelerde turizmin büyümesi, işsizlerin büyük şehirlere göçünü azaltmaktadır (İsgenderli, 2021, 30-31).

Turizm sektörü büyüdükçe ve turistlere eğlence ve hizmet edinmek için yeni işler oluşturulduğunda, insanlar için bir gelir kaynağı haline geliyor. Bu işletmelerde yeni istihdam oluşturulmasıyla birlikte yeni dinlenme ve tedavi merkezlerinin, otellerin, tur şirketlerinin açılması teşvik edilmekte; bu da yeni rehberler, çevirmenler, şoförler gibi iş gücüne olan talebi artırmakta ve yeni eğlence merkezleri ile yemek tesislerinin açılmasına yol açmaktadır (İsgenderli, 2021, 31).

Turizm endüstrisi dışında, turistlere diğer işletmeler tarafından da hizmet sunulmaktadır. Turistler olmadan da çalışanlar ve yerel nüfusa hizmet ederler. Faaliyetlerini turizm sezonunun başında daha yoğunlaştırırlar. Bu tür işletmeler arasında yerel ulaşım, mağazalar, iletişim hizmetleri, araç kiralama, konaklama tesisleri, kültürel etkinlikler ve döviz büroları gibi yer almaktadır (İsgenderli, 2021, 31).

Turizmin gelişmesi, otellerin ve havaalanlarının yapımını ve modernizasyonunu, yol ağlarının genişletilmesini, şehir ve köylerin iyileştirilmesini, tarihi ve mimari yapıların restorasyonunu ve korunmasını gerektirir. Turizm, geleneksel turizm

alanlarına ek olarak otomotiv, gıda, tekstil, ayakkabı ve diğer endüstrilerin gelişimini de etkiler (İsgenderli, 2021, 31).

Turizmin ilerlemesi, ülke ekonomisini hareketlendiren ve büyük sermaye yatırımlarını gerektiren yolların inşasına olanak sağlamaktadır. Yol yapımı için çok sayıda iş gücü gereklidir. Böylece turizmin büyümesi çoğu iş gücü ve işletmenin ortaya çıkmasına neden olmakta, işsizlik gibi ciddi sosyal ve ekonomik sorunları azaltmaktadır. Turist akıcılığındaki artış, yerel el becerileri ve hediye olarak verilen eşya üretimine teşvik etmektedir. Özellikle "yüksek kaliteli" malların üretimi ve satışına dikkat edilmelidir. Özellikle "premium" veya "yüksek kaliteli" malların üretimine ve satışına önem verilmelidir (İsgenderli, 2021, 31).

3.4.4. Turizmin Sektörel Etkisi

Turizm, hizmet sektöründe gelişmektedir ve diğer sektörlerle güçlü bir bağlantı içindedir. Turizm sektörü, ekonominin tüm sektörlerinden faydalanırken turizm ihtiyaçlarını karşılar; bazı sektörleri dönüştürmekte ve bazılarını yeniden şekillendirmektedir. Tarım ürünlerinden de önemli ölçüde faydalanmaktadır (İsgenderli, 2021, 26).

Turizm faaliyetlerinin ülke ekonomisine olan etkisi, tarım sektörü ve diğer sektörlerin gelişmesine ve canlanmasına katkıda bulunmaktadır. Bir ekonomide turizmin gelişimi farklı kademelerden geçerken, ekonominin diğer sektörler üzerindeki etkisi her aşamada değişiklik gösterir. Turizm endüstrisinin gelişimi, ekonominin üretimini ve gelir dağılımını etkilemektedir. Bu, ekonominin tarım sektörü üzerine etkisi, sanayi sektörü üzerine etkisi, hizmet sektörü üzerine etkisi ile ilişkilidir (İsgenderli, 2021, 26).

Tarım sektörü üzerindeki etkisi, turizm sektörünün gelişimi ve turizmden elde edilen gelirlerin artması, tarım sektörünün gelişmesine ve bu sektörde fiyatların belirlenmesine katkıda bulunmaktadır. İlaveten tarımsal faaliyetlerle uğraşanlar, çeşitli başka yöntemler aracılığıyla turizmden faydalanabilirler. Tarım sektöründe çalışan kişiler, mevsimlik olarak artan isteği karşılamak amacıyla üretimlerini artırmak zorundadır. Bu sebepler turistlere kaliteli mal ve hizmetler verilmesine katkı sağlamakta ve aynı zamanda tarım sektöründe dışa satımın artmasına neden olmaktadır. Turizmle elde edilen tarım ürünlerinin fiyatı, normal sezonlara göre genellikle daha yüksektir. Turizm doğrudan olarak değilse de etkilenen tarım sektöründe, normal zamanlarda düşük fiyatlarla satılan tarım ürünlerinin fiyatlarının artması beklenir ve böylece ek gelir elde edilebilmektedir. Turizm sezonunda artan tarım ürünleri talebi, bölge halkına daha kaliteli mal ve hizmet sunumunu sağlayarak yurt içi gelir ve kişi başı gelirin artmasına katkıda bulunmaktadır. Bununla birlikte üretimin büyümesi yeni iş imkanları da oluşturmaktadır. Turizm sektöründeki katma değer yapısından daha çok insanın

faydalanabilmesi için tarım sektöründen turizme geçiş teşvik ediliyor. Kısaca, yerel halk, turizmden daha fazla gelir elde etmek için turistlere hizmet ederken tarım arazilerini kullanabilir, kiralar veya satabilir. Bu durum bölge halkının refah düzeyini turizm sayesinde artırabilir (İsgenderli, 2021, 27).

Sanayi sektörü üzerindeki etkisi; gıda, beyaz eşya ve hafif endüstri ürünlerinin tüketimiyle sıkı bir ilişki içindedir. Gıda ürünleri tüketimi yıl boyunca devam etmektedir. Yaz aylarında ise gıda talebi özellikle yüksek seviyelere ulaşmaktadır. Hafif endüstri işletmeleri tarafından üretilen mallara olan talep, otel hizmetlerine olan talebi, personel kıyafetlerini ve turistlerin boş zamanlarında giydikleri kıyafetleri (plaj, spor giyim gibi) etkiler. Tepki merkezlerinin geniş alan kapladığından dolayı, yeni tesisler yapıldıkça inşaat malzemelerine olan talep ve yeni ekipman üretimi artmaktadır. Bununla birlikte inşaat firmalarının iş yükü, yeni yolların ve iletişim hatlarının kurmasıyla artmaktadır (İsgenderli, 2021, 27).

Hizmet sektörüne etkisi; tamir atölyeleri, benzin istasyonları, kamu hizmetleri ve nakliye organizasyonlarının hizmetlerine artan bir talep vardır. Yabancı turist sayısındaki artış, ülkeye döviz girişini artırarak dış ticarete olumlu bir ticaret dengesi sağlayabilir (İsgenderli, 2021, 27).

3.4.5. Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi

Bölgesel kalkınma her bölgede eşit olmamakla birlikte, bu durum bölgesel dengesizliklere neden olabilir. Bölgesel dengesizliklerin azaltılması için diğer bölgelerin yaşam standartlarının yükseltilmesi gerekmekte ve bu amaçla bölgesel kalkınma politikaları uygulanmaktadır (Künü vd., 2015, 74).

Dünya genelinde birçok ülke, bölgesel kalkınmayı teşvik etmek ve sürdürmek amacıyla turizm faaliyetlerine önem vermektedir. Turizm, öncelikle bölgesel kalkınmayı ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi etkileyebilecek büyük bir potansiyele sahiptir (Künü vd., 2015, 74). Turizm sektörü, bölgeler arasındaki gelişmişlik düzeylerini dengeleme ve dolayısıyla gelişmişlik farkını azaltma açısından önemli bir role sahiptir (Kandır vd., 2007, 214).

3.5. Finansal Gelişme

Finansal gelişme, bir ülkenin finansal sisteminin kapsamı, derinliği ve etkinliğindeki artışı ifade eder ve ekonomik büyüme ile kalkınmanın temel dinamiklerinden biri olarak kabul edilir. Finansal gelişme, sermaye birikimini hızlandırır, kaynak dağılımını optimize eder ve ekonomik faaliyetlerin sürdürülebilirliğini sağlar (Levine, 1997, 688).

Finansal gelişme, ekonomik büyüme ve kalkınmanın vazgeçilmez bir unsuru olarak öne çıkar. Finansal piyasaların, kurumların ve araçların etkinliği, sermaye birikimini hızlandırır, verimliliği artırır ve riskleri yöneterek ekonomik istikrarı sağlar (Pagano,1993, 619).

Gelişmekte olan ülkeler için finansal gelişmenin önemi, yoksulluğun azaltılması, istihdamın artırılması ve sosyal kapsayıcılığın teşvik edilmesi açısından büyüktür. Dolayısıyla, sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınma hedeflerine ulaşmak için finansal sistemlerin sürekli olarak geliştirilmesi ve güçlendirilmesi gerekmektedir (Beck vd., 2005, 200).

3.5.1. Finansal Gelişmenin Önemi

Finansal sistem, ekonomik sistemin en önemli alt sistemi olarak nitelendirilebilir. Bu durum, modern ekonomilerin en kritik ihtiyaçlarından biri olan fon transferi sürecinin odak noktası olmasından kaynaklanmaktadır. Finansal sistemin etkinliği, ekonomik başarıyla yakından ilişkilidir.

Finansal sistemin temel işlevleri arasında, varlıkların, malların ve hizmetlerin alım satımında rol almak; büyük projelerin finansmanını kolaylaştırmak, tasarrufları biriktirmek ve riskleri dağıtmak için bir sistem oluşturmak; asimetrik bilgi sorunlarını çözmek ve kaynakların coğrafi bölgeler ve sektörler arasında transferini sağlamak yer almaktadır (Pehlivan, 2022, 36).

Finansal sistem, ekonomik gelişme için kritik bir unsurdur. Sermaye birikimiyle doğrudan ilişkilendirilen finansal sistem, mevcut gelirlerin bir kısmının tasarruf edilerek gelecekteki gelir ve üretim için yatırıma dönüştürülmesi sürecini ifade eder. Ülkeler arasındaki ekonomik büyüme farkları, doğal kaynak zenginliğinden ziyade bu kaynakların etkili bir şekilde kullanılmasına dayalıdır. Bu durum, finansal sistemlerin ne kadar kritik olduğunu ortaya koymaktadır. Finansal sistemler, ekonomik gelişmenin hızlanmasına katkıda bulunarak, ekonomide daha fazla yatırım yapılmasını sağlar ve bu yatırımların verimliliğini artırır. Sadece tasarrufları artırmakla kalmaz, aynı zamanda teknolojik gelişim için de uygun bir zemin oluşturur (Afşar, 2007, 189-190).

3.5.2. Finans Tarihi ve Gelişimi

Finansal piyasaların kökenleri çok eski dönemlere dayanmaktadır. Örneğin, Babil Krallığı döneminde, Hammurabi Yasaları'nda kredi faiz oranlarının uygulanmış olabileceği öne sürülmektedir. 15. yüzyıla gelindiğinde, uluslararası bankacılığın ortaya çıktığı bilinmektedir. Kağıt paranın ise ilk kez 1690 yılında Massachusetts Bay Colony tarafından kullanıldığı kaydedilmiştir (Özel, 2021, 4).

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, işletmeler sanayileşme ve teknolojik gelişmelerin etkisiyle büyümeye olan ihtiyacı artmıştır. Bu büyüme ihtiyacıyla birlikte, kaynak arayışlarına girmişlerdir; özellikle öz kaynaklarının yetersizliği nedeniyle bu arayışlar daha da belirgin hale gelmiştir. Ancak, bu süreçte 1929'da yaşanan "Dünya Ekonomik Bunalımı", finans sektörünü olumsuz yönde etkilemiştir. Bu dönemde, işletmeler daha çok hayatta kalmak için mücadele etmek zorunda kalmıştır. Finans sektörünün dönüm noktası olarak kabul edilebilecek yıl 1950'dir. Bu dönemde, bilançoların aktif kısmı daha fazla önem kazanmıştır. Kasa, stoklar, alacaklar ve duran varlıklara yapılan yatırımlar için modeller oluşturulmuştur. Fon yatırımları da büyük ölçüde önemli hale gelmiştir. Daha sonra 1970'lerde ise işletme değeri tanımı ortaya çıkmıştır. İşletme değerinin artırılması için matematiksel modeller kullanılmıştır, bu modeller risk etkilerini de içermiştir (Özel, 2021, 4).

1980'lere gelindiğinde, Uluslararası Finans Bilimi bu dönemde önem kazanmış ve çeşitli konuşmalarda gündeme gelmiştir. Bu dönemde başlayan dışa açılma ve ekonomide liberalleşme politikaları, günümüze kadar etkisini sürdürmektedir. Bu zaman diliminde, neredeyse tüm devletler benzer politikaları benimsemiştir (Özel, 2021, 5).

Finansal okuryazarlık, gelirinizi etkin bir şekilde yönetmek ve doğru yatırım ve tasarruf kararları almak için gereklidir. İnsanların bu becerilere sahip olması, günümüzdeki sosyo-ekonomik koşullar altında finansal sorunları öngörebilmeleri ve çözebilmeleri için son derece önemlidir. Sürekli değişen ve gelişen dünyayı daha iyi takip edebilmek için, bireylerin finansal sistemde kendi hayatları için daha anlamlı kararlar alabilmeleri gerekmektedir. Bu amaca ulaşmak için finansal okuryazarlığın hayatımızın her alanında uygulanabilir bir kavram olduğunu anlamalıyız. Küreselleşmenin sınırları kaldırdığı bir dünyada, başka ülkelerdeki olası bir krizin bile tüm ülkeleri etkilediğini görmekteyiz. Bu tür durumlarla başa çıkabilmek ve etkilerini minimize etmek, ancak finansal okuryazarlıkla mümkündür (Özel, 2021, 5).

3.5.3. Finansal Gelişmeyi Etkileyen Faktörler

Finansal gelişmeyi ölçmek için standart bir ölçüm yöntemi henüz belirlenmemiştir. Çoğu finansal kurum ve kuruluş, ülke içinde finansal gelişmeyi değerlendirmek amacıyla çeşitli yöntemler kullanmaktadır. Finansal gelişmenin ölçütleri tek başlarına gelişmeyi tam olarak hesaplayamaz. Bundan dolayı, literatürde çeşitli kaynaklar ölçüt olarak değerlendirilmiştir. Ekonomik büyüme ile finansal gelişme arasındaki ilişkiyi değerlendirmek için kullanılan göstergelerin, ilişkilerinin yönünü belirleyebilir. Farklı finansal göstergeler, çeşitli kesimleri göstermektedir. Para piyasalarının ölçütleriyle birlikte sermaye piyasalarının ölçütlerinin de dikkate alınması, ekonomik büyümeyi etkileyebilir ve farklı sonuçlar doğurabilir. Bu nedenle, finansal

sistemin farklı işlevlerini tek bir değişkenin karşılayabilmesi mümkün değildir. Bu amaçla farklı göstergeler kullanılmaktadır. Birçok gelişmekte olan ülkede finansal ilişki oranını belirlemek zor olduğundan, finansal gelişme oranını tek bir göstergeyle açıklamak uygun değildir. Bu nedenle, birçok göstergenin bileşimini ele almak daha sağlıklı sonuçlar verebilir (Pehlivan, 2022, 36).

Parasal Büyüklükler, Finansal gelişmenin önemli bir göstergesi, dolaşımdaki nakit paranın milli gelire oranında azalmasıdır. Bu durum, Para Arzı/GSYİH oranıyla da ifade edilebilir. TCMB'nin para arzı tanımlarında, M1 (en dar tanımlı para arzı) yanı sıra M2 ve M3 para arzı tanımları da bulunmaktadır. Gelişimin başlangıç aşamalarında birçok ülke, cari işlemler için likiditesi yüksek olan vadesiz mevduatlara yönelmektedir. İlerleyen dönemlerde, ticari bankacılık sisteminin gelişmesiyle birlikte paranın fonksiyonlarından biri olan değişim aracı olma rolü, birikim aracı olarak değişir. Bu nedenle, kullanılan para arzı tanımı da değişiklik gösterebilir. Para arzı tanımı içerisinde M1, M2 ve M3 gibi para arzı kavramları yer alabilir (Pehlivan, 2022, 36-37).

Para Arzı/GSYİH

M1, Dolaşımdaki Nakit + Vadesiz Mevduatlar

M2, M1 + Vadeli Mevduatlar

M3, M2 + Repo + Para Piyasası Fonları + İhraç Edilen Menkul Kıymetler

Finansal gelişimin belirli dönemlerinde bazı finansal araçlar artarken, diğerleri durağan hale gelebilir. Bu nedenle, finansal araçların birbirleriyle orantılanması, finansal göstergenin daha doğru sonuçlar vermesini sağlar. Bu durumda, parasal büyüklükler nispi olarak tanımlanır. M2/M1 para arzı tanımı, nispi parasal büyüklüğe bir örnektir (Kaytancı, 2000, 17).

Finansal Kurumların Toplam Büyüklükleri, Dolaylı finansmanın büyümesi, finansal kurumların gelişimiyle doğru orantılı olarak artar. Bu durum, ödünç verilebilir fon miktarında artışa yol açar. Ayrıca, finansal araçlar tarafından sunulan varlıklar ve yükümlülüklerin milli gelire oranında da artış öngörülmektedir. Bir stok değişkenin akım değişkene oranı, iki stok değişkenin birbirine oranlanması ya da iki akım değişkenin birbirine oranlanması kadar etkili olmayabilir. Bir stok değişkenin akım değişkene oranı, iki stok değişkenin birbirine oranlanması ya da iki akım değişkenin birbirine oranlanması kadar etkili olmayabilir. Gurley ve Shaw, para otoritelerinin ticari bankaların mevduatlarını denetlerken diğer araçları denetlemediklerinde, ticari bankaları haksız bir rekabet ortamında bıraktıklarını belirtmişlerdir.

- Ticari Bankaların Aktifleri / Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH),

- Toplam Aktifler / GSYİH,

- Banka Dışı Finansal Kurumların Aktifleri / Ticari Bankaların Aktifleri,

Finansal kurumların toplam büyüklüklerine bir örnek olarak gösterilebilir (Kaytancı, 2000, 3).

Derinleşme Oranı, Nakit varlıklar, bankaların faiz içeren yükümlülükleri ve talepleri ile banka dışı araçların likit yükümlülüklerini oluşturur. Bu likit yükümlülüklerin GSYİH ile oranlanması, derinleşme düzeyini belirler. Gelişmiş ülkelerde gelir seviyesi yüksek olan insanların yıllık gelirlerinin %70'ini likit varlık olarak tuttukları gözlemlenmektedir. Derinlik oranı ile kişi başına reel GSYİH arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır (Lenive, 1997, 6).

Kredi Oranı /GSYİH, Toplam kredilerin GSYİH'ye oranı olarak ifade edilmektedir. Finans sektöründe faaliyet gösteren bankaların hem bireysel hem de kurumsal müşterilere sağladığı toplam kredi miktarının GSYİH'ye bölünmesiyle hesaplanmaktadır. Bu oran, toplam kredilerin ekonomideki rolünü belirtir. Bu gösterge, bankaların merkez bankasına göre kredi dağıtma kapasitesini ölçen bir orandır.

- Yurtiçi Kredi Hacmi / GSYİH
- Özel Sektöre Verilen Toplam Krediler / GSYİH
- Özel Sektöre Verilen Krediler / Yurtiçi Toplam Kredi Hacmi

Bu oranlardaki artışlar, yatırımlara ayrılan fonların ekonomiyi olumlu yönde etkilediği şeklinde yorumlanır (Tuncer, 2013, 5).

Toplam Mevduat/GSYİH, Bankacılık sektöründeki bankaların müşterilerden topladığı mevduatın GSYİH'ye oranı ile hesaplanır. Mevduatların ekonomideki önemini belirtir (Tuncer, 2013, 4).

İşlem Hacmi, Belirli bir zaman diliminde piyasada alınıp satılan menkul kıymetlerin para birimi veya adet bazında değerlendirildiği bir ölçüttür. Piyasalarda işlem hacminin yüksek olması, piyasanın likiditesinin güçlü olduğunu ve gelişmişlik düzeyinin yüksek olduğunu gösterir. Piyasada zamanla uzun vadeli araçların kullanımının kısa vadeli araçların yerini alması beklenir. Bu durumun oluşması için tasarrufların yatırımlara yönlendirilmesi, faiz oranlarının önemlidir. İşlem hacmi ve ödünç verilebilir fonların fiyatlarının belirlenmesi için sağlam bir finansal yapı gereklidir (Bölükoğlu, 2021,10).

Finansal Gelişme Endeksi,

Finansal gelişme, bir ülkede bankacılık ve diğer finansal kurumların ilerlemesi, menkul kıymet borsalarının faaliyetlerinin teşvik edilmesi ve doğrudan yabancı yatırımların desteklenmesi ve artırılması olarak tanımlanmaktadır. Finansal gelişmenin ölçülmesi için IMF tarafından 2016 yılında tanımlanan Finansal Gelişme Endeksi geliştirilmiştir. Bu finansal gelişme endeksi, finansal gelişmişliği farklı yönleriyle inceleyen dokuz endeks kullanılarak temel bileşen analizi oluşturulmaktadır. Bu endeksler, finansal kurumların ve finansal piyasaların derinlik, verimlilik ve erişilebilirlik düzeylerine göre değerlendirilir ve altı endeksten elde edilen bilgilerden oluşur. Elde edilen altı endeks, finansal kurumlar ve finansal piyasalar olmak üzere iki ana kategori altında bir araya getirilecektir. Ülkelerin son gelişmişlik endeksini

oluşturmak için iki alt endeks birleştirilir ve ülkenin nihai gelişmişlik endeksi oluşturulur (Doğuş, 2019, 206).

3.6. Finansal Gelişmeye Değinen Yaklaşımlar

Keynesyen, Fisher, Joan Robinson, Walter Bagehot finansal gelişmeye değinen başlıca yaklaşımlardır. Keynesyen, Fisher, Joan Robinson ve Walter Bagehot'ın finansal gelişmeye değinen başlıca yaklaşımları, ekonomik büyüme, para politikaları, sermaye birikimi ve finansal istikrar üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Keynesyen yaklaşım, talep yönlü politikaların ve devlet müdahalesinin ekonomiyi canlandırabileceğini savunurken; Fisher, para arzı ve enflasyon arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Joan Robinson, özellikle sermaye birikiminin ve yatırımların ekonomik kalkınma üzerindeki rolünü vurgulamış; Walter Bagehot ise finansal istikrarın ve bankacılık sisteminin sağlıklı işleminin ekonomik büyüme için elzem olduğunu belirtmiştir. Bu yaklaşımlar, modern ekonomi teorisinde ve politika yapımında kritik bir rol oynamaktadır.

3.6.1. Keynesyen

1937'de Büyük Bunalım sonrasında kaleme aldığı 'İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi' adlı eserinde, finansal piyasaların üretim sürecinde çıktı açısından merkezi bir rol oynamadığını belirtmektedir. Keynes, yatırım sürecinde güven ortamının önemine vurgu yapmıştır. Güven ortamının iki belirleyici faktörü de bulunmaktadır. Bunlardan biri, borç alanların yatırım projelerinden bekledikleri getirilerdir, diğeri ise borç verenlerin borç alanlara olan güven düzeyidir. Borç alan ve borç verenler arasındaki karşılıklı bu güven duygusunun zedelenmesi durumunda, ekonomik çöküşün kaçınılmaz olduğunu ifade etmiştir. Finansal araçların bu güven duygusunu güçlendirmeye yönelik çabaların ekonomik büyümeye katkı sağlayacağı düşüncesi, Keynes'in finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi değerlendirdiği bir çerçevede ele alınmaktadır. Daha sonra Keynes'in Genel Teorisi üzerine geliştirilen çalışmalardan Hicks (1937) ve Modigliani (1944), Keynes'in "likidite tercihi" teorisi ile finansal piyasaların ve ekonomik büyümenin para olgusuna dayandığını ortaya koymuşlardır. Reel faiz oranının belirlenmesine ilişkin çalışmalara da ışık tutmuşlardır para arzı ve para talebinin etkisi (Gertler, 1988, 561).

3.6.2. Fisher

Fisher, 1933'te yaptığı çalışmada, 1929'da yaşanan ekonomik buhranın nedenlerini incelemiş ve aşırı borçlanma ile deflasyon gibi iki önemli unsur üzerinde odaklanmıştır. Fisher'a göre, ekonomik bunalım sırasında ortaya çıkan problemler, bu

iki unsurun bir belirtisi veya sonucu olarak görülmektedir. Dünya ekonomik buhranında tüm ekonomilerin bu kadar zarar görmesinin temelinde, önceki dönemlerde borçlananların kaldıraç oranlarını aşırı derecede artırmasının etkili olduğunu belirtmiştir. Bu dönemde meydana gelen ve birçok sektörü etkileyen iflas dalgası krizi daha da derinleştirmiştir. Fisher, ardışık iflas dalgalarının temelinde finansal sistem olduğunu vurgulamıştır. Ekonomik krizin etkisi, tüm borçluları içerdiği için varlıklar borç sahiplerinden alacaklılara geçmiştir. Varlıkları azalan borçlular, gelecekteki harcamalarını kısıp ekonomiyi daha da kötüleştirmiştir. Ekonomik krizin kökenini finansal sistemin tıkanmasına bağlamıştır (Fisher, 1933, 337).

3.6.3. Joan Rabinson

Joan Robinson (1952) çalışmasında finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye değinmiş, ancak bu ilişkinin yönünün finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru olduğunu belirtmiştir. Robinson, ekonomik büyümenin bir sonucu olarak finansal gelişmenin ortaya çıktığını savunmaktadır. Robinson, ekonomik büyümenin temel itici gücünün 19. yüzyılın başlarındaki sanayi devrimi ve 20. yüzyılın başlarındaki teknolojik ilerlemeler olduğunu ifade etmektedir. Teknolojik yeniliklerle birlikte finansal sistem ihtiyacının artması, bu talebin artışıyla birlikte finansal sistemin gelişmesine neden olmaktadır. Robinson, ekonomik büyüme sonucu ortaya çıkan çıktının teknolojik yeniliklerle birlikte finansal gelişmeleri artıracığını savunmaktadır. Friedman ve Schwartz gibi Monetarist iktisatçılar, para arzının dolayısıyla finansal sistemin ekonomik büyümeyi etkileyeceği yönündeki çalışmalarıyla Robinson'a destek vermişlerdir (Gertler, 1988, 582).

3.6.4. Gurley-Shaw

Gurley ve Shaw, yaptıkları çalışmalarda tasarrufların ve yatırımların ödünç verilebilir fonların akışının çeşitlendirilmesi ve finansal araçların çeşitlendirilmesindeki rolüne odaklanmışlardır. Gurley ve Shaw'a göre, finansal kurumların çeşitlenmesi, finansal ürün ve hizmetlerin çeşitlendirilmesi yatırım-tasarruf ilişkisine olumlu bir etki yapacak ve böylece ekonomik büyümeyi hızlandıracaktır. Ekonomik büyüme genellikle emek, çıktı, gelir ve servet gibi faktörlerin perspektifinden incelenir. Ekonomik büyümenin finansal gelişme ilişkisi, tasarrufların ve yatırımların finansal piyasalarda değerlendirilmesi sonucunda finansal varlıkların birikmesi ve ödünç verilebilir fonların akışı kanallarının ortaya çıkmasıyla açıklanabilir. Ekonomik büyüme, ödünç verilebilir fonların fiyatlarını etkilemektedir. Üretim sürecindeki çıktı ne kadar önemliyse, aynı şekilde üretimin finansal kısmına da önem vermek gerekmektedir (Marty, 1961, 21).

Gurley ve Shaw, tasarrufların yatırımlara dönüşmesi sürecinde içsel ve dışsal olarak iki farklı yolun varlığından bahsetmektedirler. İçsel finansman, yatırımların kendi iç kaynaklarından yapıldığını ifade etmektedir. İçsel finansman, az gelişmiş ülkelerde finansmanın büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Ancak, gelişmiş ülkelerde, gelişmiş finansal altyapı ve piyasalara sahip olmaları nedeniyle içsel finansman dışsal finansmana dönüşmektedir. Dışsal fonlama, doğrudan ve dolaylı olarak iki şekilde analiz edilmektedir. Doğrudan fonlamada, yatırımcılar doğrudan tasarruf sahiplerinden borç alırken, dolaylı fonlamada tasarruf sahipleri ile yatırımcılar arasında finansal aracılar bulunmaktadır. Hisse senedi piyasalarının gelişmiş olduğu ülkelerde, doğrudan finansman yönetimi sıklıkla tercih edilirken, az gelişmiş ülkelerde hisse senedi piyasalarının tam olarak gelişmemiş olması nedeniyle doğrudan fonlama yönetimi kullanılmamaktadır. Gurley ve Shaw, az gelişmiş ülkelerde finansal gelişmelerin tasarrufların yatırımlara dönüştürülmesi sürecinde finansal aracılardan önemine vurgu yapmışlardır. Dolaylı fonlamanın finansal aracılar aracılığıyla gerçekleşebileceğini belirten Gurley ve Shaw, bu finansal aracılar içinde bankaların en önemli kurumlar olduğunu ifade etmişlerdir (Body ve Jalal, 2012, 342).

3.6.5. Walter Bagehot

Bagehot, 1873 yılında "Lombard Street, A Description of the Money Market" adlı çalışmasında, İngiltere'nin 19. yüzyılın başlarında hızla sanayileşme sürecinde finansal aracılığın önemli ve kritik bir rol oynadığını belirtmiş ve finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini vurgulamıştır. İngiltere'de, finansal piyasaların uzun dönemde büyük ve likidite durumunda olmayan yatırımları finanse etmek için tasarrufları harekete geçirmenin gerekliliğini vurgulayan Bagehot, girişimcilerin dış finansman ihtiyacını bu şekilde karşılamasının, yeni teknolojilerin İngiltere'de uygulanmasını kolaylaştırdığını ifade etmiştir (Calomiris vd., 2016,57).

Bagehot, 1873'te yayımlanan çalışmasında, merkez bankalarının likidite krizi durumlarında üstlendiği rol üzerinde durmuştur. Finansal piyasaların işlevlerine değinerek, tasarrufların uzun vadeli yatırımlara dönüştürülmesinde finansal piyasaların önemine vurgu yapmıştır (Freixas vd., 2000, 66).

3.7. Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

Finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi literatürde oldukça geniş bir şekilde incelenmiştir. Bu ilişkinin değerlendirilmesinde göz önünde bulundurulması gereken bir durum, gelişmiş ülkelerin düşük büyüme oranlarına sahip olmaları ve yine bu ülkelerin genellikle finansal gelişmişlik seviyelerinin oldukça yüksek olmasıdır. Bu nedenle, gelişmiş ülkeler açısından düşünüldüğünde, bu iki değişken arasındaki ilişkinin

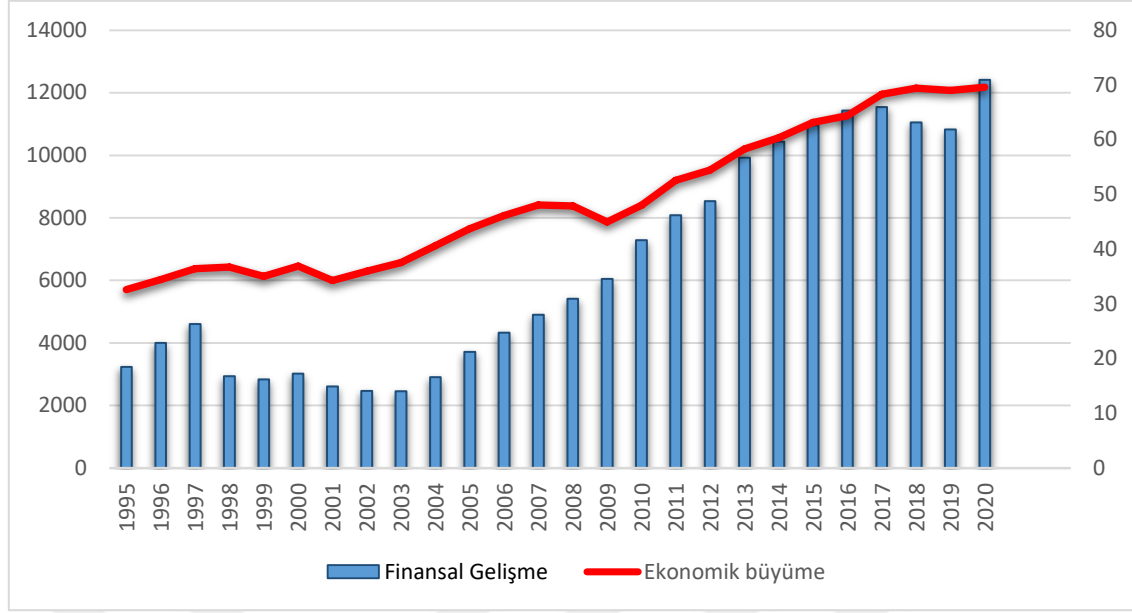
başlangıçta zayıf olması beklenmektedir. Gelişmekte olan ülkeler genellikle istikrarsız büyüme oranlarına sahip olduğundan, bu ülkelerdeki ilişkinin yönü hakkında yorum yapmak daha zordur (Tekin, 2019, 38).

Finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisini araştıran yazının en temel ve ilk çalışmalarından biri, Bagehot'un 1873'te İngiltere için bankacılık sektöründeki gelişmelerin sanayileşme süreci üzerindeki etkisini incelediği kitap olmuştur. Bu kitapta, ekonomik büyümeyi artırabilmek için sermayenin harekete geçirilerek finansal sistemin etkin bir şekilde kullanılmasının önemi vurgulanmıştır. Sermaye birikimi ve teknolojik gelişme, finansal gelişmeyi ve büyümeyi etkilemektedir (Seven, 2015, 45).

Finansal piyasalardaki artan para hacminin reel yatırımlara dönüşmesi, finansal piyasaların uzun dönemde ekonomik büyümeyi etkileyebilme yeteneği açısından önemli bir faktördür. Günümüzde finans-büyüme ilişkisi olarak bilinen fikir, Hamilton'un 1781 yılındaki çalışmasına dayanmaktadır. Hamilton'a göre, bankalar ekonomik büyümeyi destekleyen en iyi icat olarak kabul edilmektedir. Schumpeter (1911) ise potansiyel girişimleri değerlendirmek, yenilikçi faaliyetleri desteklemek ve ekonomik büyümeyi kolaylaştırmak için finansal kurumların önemli olduğunu iddia etmiştir. Schumpeter'in bu fikri daha sonra modern ekonomik büyüme modellerine dahil edilmiş ve araştırılmıştır (Tekin, 2019, 39).

1929'daki Büyük Buhran ve sonrasında ekonomik krizler, ekonomistleri finansal sistemler ile reel ekonomik faaliyetler arasındaki ilişkiyi yoğun bir şekilde incelemeye yönlendirmiştir. Bu dönemde Keynes (1936) ve Kindleberger (1978) gibi iktisatçılar, borsanın spekülatif hareketleri teşvik etmesi gibi nedenlerle, finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebileceği görüşündedirler. Fisher (1933) ise, zayıf performans sergileyen finansal piyasaların, bu dönemde ekonomik yavaşlamanın artmasının önemli bir belirleyicisi olduğunu savunmuştur (Tekin, 2019, 39).

Finansal gelişme göstergelerinden biri olarak literatürde para arzı da değerlendirilmektedir. Birçok teori, parasal değişkenlerin reel değişkenleri nasıl etkilediği veya etkilemediği konusunu ele almaktadır. Klasik okuluna göre, parasal değişkenler reel değişkenleri etkilemez; bu yüzden klasik dikotomi düşüncesi geçerlidir. Bu durumda, finansal gelişme ile ekonomik performans arasındaki ilişkinin, Klasik okulda geçersiz olduğu ancak Keynesyen okulda geçerli olduğu söylenebilmektedir. Fakat sadece para arzını dikkate alarak finansal gelişmeyi değerlendirmek, sistemin birçok işlevini göz ardı etmek anlamına gelir (Tekin, 2019, 39).

Şekil 3.4. Kişi Başı GSYİH – Turizm ilişkisi (The World Bank, 1995-2020 <https://data.worldbank.org/>)

1995-2020 döneminde Türkiye'de finansal gelişme %283.40 artarak 18.49'dan 70.90'a yükselmiştir. Aynı dönemde ekonomik büyüme (kişi başı GSYİH) %113.61 oranında artarak 5,702.38 dolardan 12,179.66 dolara çıkmıştır. Turizmde ziyaretçi sayısı ise %106.59 artış göstererek 7,727,000'den 15,971,000'e ulaşmıştır. Bu veriler, finansal gelişme, ekonomik büyüme ve turizm sektöründe önemli büyümeler olduğunu, ancak bazı dönemlerde ekonomik krizler ve diğer dış etkenler nedeniyle dalgalanmalar yaşandığını göstermektedir.

3.7.1. Finansal Gelişme ve İşsizlik İlişkisi

Finansal gelişmenin işsizlik üzerindeki etkisi hem olumlu hem de olumsuz açıdan incelenebilir. Olumlu bir bakış açısıyla, finansal piyasalarda yer alan şirketler, ulusal ve uluslararası düzeyde birçok kişiye istihdam olanağı sunmaktadır. Ayrıca, fon arayan girişimcilere finansal kaynak sağlayarak yeni iş olanaklarının yaratılmasına da katkıda bulunmaktadır. Eğer finansal piyasaların sağladığı üretici ve tüketici kredileriyle çarpan etkisini ele alırsak, harcamalardaki artış büyümeyi teşvik eder ve tam istihdamın artmasına yardımcı olur. Suki (2006)'ın Sırbistan için gerçekleştirdiği çalışmasında, finansal sektörün yatırım fırsatlarını artırarak istihdam olanaklarını artıracığını belirtmiştir (Kanberoğlu, 2014, 87). Negatif bir bakış açısıyla, finans sektörünün kırılgan bir yapıya sahip olması, finansal krizlere neden olarak işsizlik oranlarının artmasına yol açabilir. Kriz dönemlerinde şirketlerin genellikle ilk olarak eleman çıkarma politikalarını benimsemeleri, işsizlik oranlarının artmasında etkili olabilir. Kriz dönemlerinde şirketlerin genellikle ilk olarak eleman çıkarma

politikalarını benimsemeleri, işsizlik oranlarının artmasında etkili olabilir. Ayrıca, bilgi teknolojilerindeki ilerlemelerin artması, internet bankacılığı, otomatik vezne makineleri (ATM) ve akıllı telefon ve tablet uygulamalarının talep görmesi, finansal sektörde işsizlik oranlarının artmasına veya işgücü talebinin azalmasına neden olabilir (Tekin, 2019, 45).

Gatti ve diğerleri (2012), finansal piyasalar ile işsizlik arasındaki ilişkiyi incelemişler ve kredi piyasalarında artan rekabetin ve işgücü esnekliğinin işsizlik oranını azalttığı sonucuna varmışlardır. Kanberoğlu (2012), Türkiye'deki işsizlik ile finansal gelişme arasındaki ilişkiyi incelemiş, ancak bu iki değişken arasında anlamlı bir ilişki bulamamıştır.

İşsizliğin finansal gelişme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğunu söylemek, teorik açıdan pek mümkün değildir. Çünkü finansal gelişmeyi etkileyen faktörler, başta teknoloji olmak üzere, ekonomik istikrar, küreselleşme, talep ve arz yapısı, nitelikli işgücü, sektör yapısı ve benzeri unsurlardır (Tekin, 2019, 45-46).

3.7.2. Finansal Gelişme ve Faiz Oranı İlişkisi

Faiz, sermayenin fiyatı olması nedeniyle finansal sistemde önemli bir rol oynar. Ayrıca, faiz likidite tercihinin önemli bir belirleyicisidir. Doğal olarak tasarruf sahibi açısından kâr unsuru olurken, yatırımcı ve borçlu açısından maliyet unsuru olarak görülür. Faiz oranları, vade, enflasyon, geri ödeme riski gibi çeşitli faktörlere bağlıdır. Bu nedenle faiz oranları, ülkelerin finansal risk göstergesi olarak değerlendirilebilir (Tekin, 2019, 47).

Gravelle (1999)'ın belirttiğine göre, tahvil piyasası verileri, merkez bankalarının piyasa beklentilerini oluşturmasında önemli bir bilgi kaynağıdır. Finansal piyasalarda aksaklıklar meydana geldiğinde, tahvil piyasasındaki faiz oranı artışı, sistemin riskinin arttığını işaret eder. Paranın tarih boyunca evrimi ele alındığında, faiz oranı da finansal piyasalarda ortaya çıkan bir gelişmedir diyebiliriz. Sistemdeki likidite ve kredi kanallarının işleyebilmesi için, finansal gelişme arttıkça faiz oranlarının düşmesi ve faiz oranlarının düştükçe finansal gelişmenin artması öngörülmektedir (Tekin, 2019, 47).

Minsky'nin (2012) finansal sistem ve ekonomik istikrarsızlık görüşleri çerçevesinde faiz oranlarının sistemin içindeki rolü açıklanabilir. İstikrarlı bir dönemde ekonomide spekülasyon yatırımları ve dış finansmana dayalı yatırımlar artarak genişleme yaşanır. Finansal kurumlar, kâr marjlarında artış beklentisiyle sermayelerindeki borç oranlarını artırabilir. Borç oranlarındaki hızlı yükselme ve yatırımlardaki artış hem kısa hem de uzun vadeli faizlerin artmasına neden olmaktadır. Faiz oranlarındaki bu artış, gelecekteki değer beklentileri ile şimdiki değer beklentileri arasında tutarsızlık yaratabilir. Bu durumda, finansal varlıkların satılması ve borçların geri ödenmesi döneminin gelişimiyle birlikte Ponzi finansmanlarının artmasıyla finansal krizler,

ekonomik krizlere dönüşebilir. Finansal piyasalarda yeniliklerle ortaya çıkan yüksek risk ve getiri potansiyeline sahip finansal araçlar, reel piyasaların krize girmesine yol açabilir (Tekin, 2019, 48).

3.7.3. Finansal Gelişme ve Enflasyon İlişkisi

Teorik olarak, finansal sistemin genişlemesi para arzının arttığı anlamına gelmektedir. Monetarist görüşe göre, para arzındaki artış uzun vadede fiyatlar genel düzeyini, yani enflasyonu artıracaktır. Yüksek enflasyon, reel ücretlerde azalmaya neden olur ve bu da iç talebin ve yatırımların düşmesine yol açar (Gökdeniz vd., 2003,7). Bu nedenle, enflasyonun yükselmesi ekonomik büyümeyi olumsuz etkiler (Tekin, 2019, 46).

Enflasyon oranı yüksek olan ülkeler genellikle talep fazlası ve üretim eksikliği nedeniyle ithalata bağımlı veya yüksek borçlu olup, üretime dayalı bir ekonomi modeli yerine tüketim odaklı bir ekonomi modeline sahip oldukları gözlemlenmektedir. Enflasyon yaşanan ülkelerde paranın sürekli olarak değer kaybetmesi, ödeme riskini artırır ve bu da uzun vadede faiz oranlarında artışa yol açar. Finansal gelişme de zaman zaman bu durumdan olumsuz etkilenir (Tekin, 2019, 46).

Yüksek enflasyon oranları, tasarrufların getirisinde azalmaya yol açar ve bu da tasarrufların miktarında azalmaya neden olur. Tasarrufların azalması, kredi kaynaklarındaki daralmayı da beraberinde getirir. Bu durum, enflasyonun finansal sektörü olumsuz yönde etkileyebileceği anlamına gelebilir. (Azariodis ve Smith, 1996, 311). Enflasyon oranının bozulması, ekonomideki dengeyi bozabilir ve faizlerin yükselmesine neden olarak finansal piyasaların etkinliğini azaltabilir (Schreft ve Smith, 1997, 16). Enflasyon oranının %40 ve üzerinde olması, enflasyonun finansal gelişme üzerindeki etkisini artırarak büyüme oranını olumsuz etkileyebilir (Body vd., 2001, 235-236).

Enflasyonist ortamlarda, gelişmekte olan ülkelerde bankacılık sektörü finansal piyasalarda daha ihtiyatlı davranır, çünkü maliyetler gelirlerinden daha hızlı artmaktadır (Demirgüç vd., 1999,400). Bu, finansal piyasalardaki yatırım ve girişimleri olumsuz etkileyerek finansal gelişme hızının düşmesine neden olabilir. Abreu ve Mendes (2002), enflasyonun bankacılık sektörüne etkisini öngörülen ve beklenmeyen enflasyon durumlarına göre değerlendirmiştir. Bu bakış açısından, öngörülen enflasyon durumunda bankaların faiz oranlarını tahmin edilen enflasyona göre ayarlayarak kârlılığını artırma imkanına sahip olmalarına rağmen, beklenmeyen enflasyon durumunda gerçekleşen enflasyon maliyet artışı nedeniyle sektör üzerinde baskı oluşmaktadır (Tekin, 2019, 47).

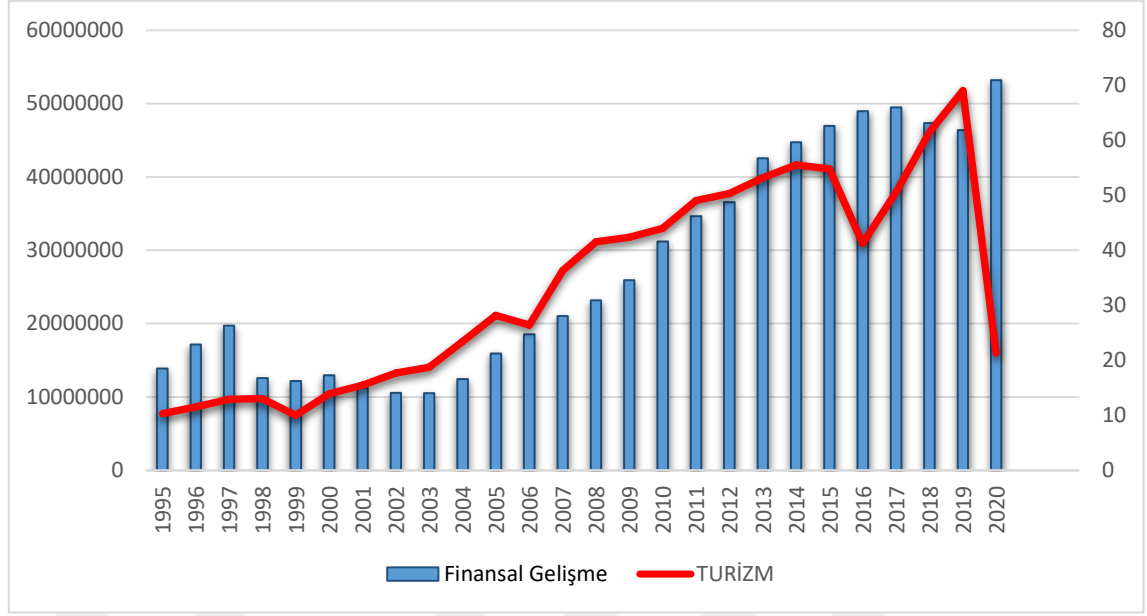
Enflasyon oranının finansal gelişme üzerindeki etkisinin yönünü belirlemek zor olabilir. Finansal gelişme oranı çok yüksek olup enflasyon oranının düşük olduğu

ülkelerin yanı sıra, finansal gelişme endeksi düşük ancak enflasyon oranının yüksek olduğu ülkeler de bulunmaktadır. Ülkelerin özel koşulları, borç ve talep yapısı gibi faktörler, ülkelere göre ilişkinin yönü ve derecesinde belirsizliklere neden olabilir (Tekin, 2019, 47).

3.7.4. Finansal Gelişme ve Turizm İlişkisi

Turizm, ülkelerin finansal gelişmişliklerini artırabilecek ve ekonomik büyümelerine katkıda bulunabilecek bir sektördür. Ülkelerin finansal durumu ve gelişmişlik düzeyinin turizm sektörü üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Tsaurai (2018) göre, ev sahibi ülkelerdeki daha yüksek finansal gelişme seviyelerinin turizm talebini artırdığını, çünkü turistlerin tatillerinin tadını çıkarırken aynı zamanda bankacılık, finans ve yatırım hizmetlerine erişmelerine izin verdiğini savunmuştur. Ev sahibi ülkelerdeki daha yüksek finansal gelişme seviyelerinin turizm talebini artırdığını, çünkü turistlerin tatillerinin tadını çıkarırken aynı zamanda bankacılık, finans ve yatırım hizmetlerine erişim sağladığını savunmuştur. Ayrıca, ev sahibi ülkedeki gelişmiş bir finans sektörü, turistlerin tatildeyken finansal piyasalarda ticaret yapmalarına olanak tanımaktadır. Belirli bir destinasyondaki finansal hizmetlerin eksikliği, turistleri bu yerleri ziyaret etmekten caydırabilir. Liao vd., (2018)'e göre, ülkede etkili bir bankacılık ve finans piyasasının varlığı, finansal gelişmenin artmasına ve bu durumun turizm yatırımlarını artırmasına neden olacaktır. Bu bağlamda, kredi genişlemesi, yatırımlar ve borsalar aracılığıyla daha fazla turizm ürünü ve hizmeti geliştirmek için fon sağlama fırsatları artacaktır. Ayrıca, daha yüksek düzeyde finansal gelişme, işletmelerin finansmana daha kolay erişimini sağlayarak, daha kaliteli oteller, daha fazla otel odası ve daha iyi genel hizmetler gibi turizm altyapısını geliştirmelerine olanak tanıyacaktır. Daha yüksek düzeyde bir finansal gelişme, oteller, tur operatörleri, restoranlar, eğlence parkları gibi turizmle ilgili ürünlere yapılan yatırımlar da dahil olmak üzere farklı türde yatırımları beraberinde getirecektir (Temelli, 2022, 182).

Finansal gelişme, teknolojinin yayılması, yönetim bilgisi, en iyi uygulamalar, markalaşma ve küresel pazarlama ve dağıtım ağları gibi tüm faydaları beraberinde getiren turizm sektöründe doğrudan yabancı yatırım (DYY) için çekici bir faktördür. Psikolojik açıdan bakıldığında, en büyük turizm kaynakları olan gelişmiş ülkelerin vatandaşları, yüksek kaliteli hizmet sağlayan bankalar ve diğer finansal kurumlar dahil olmak üzere modern altyapı ve tesislere alışkındırlar (Fauzel ve Seetanah, 2021, 2). Turizm endüstrisinin sürdürülebilir büyümeyi ancak finansal gelişme ile turizm endüstrisinin büyümesi arasında makul bir ilişki kurarak gerçekleştirebileceği düşünülmektedir. Buna ilaveten, finansın turizmi nasıl etkilediğine ve ikisi arasındaki etkileşimli ilişkiye yönelik çok az sayıda çalışma bulunmaktadır (Temelli, 2022, 182).

Şekil 3.5. Finansal Geliş ve Turizm (The World Bank, 1995-2020 <https://data.worldbank.org/>)

1995-2020 döneminde Türkiye'de finansal gelişme %283.40 artarak 18.49'dan 70.90'a yükselmiştir. Aynı dönemde ekonomik büyüme (kişi başı GSYİH) %113.61 oranında artarak 5,702.38 dolardan 12,179.66 dolara çıkmıştır. Turizmde ziyaretçi sayısı ise %106.59 artış göstererek 7,727,000'den 15,971,000'e ulaşmıştır. Bu veriler, finansal gelişme, ekonomik büyüme ve turizm sektöründe önemli büyümeler olduğunu, ancak bazı dönemlerde ekonomik krizler ve diğer dış etkenler nedeniyle dalgalanmalar yaşandığını göstermektedir.

4. VERİ, MODEL VE YÖNTEM

Bu tez, Türkiye’de turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1995-2020 yılları arasındaki yıllık veriler kullanarak derinlemesine incelemeyi amaçlamıştır. Analizlerimiz, değişkenler arasındaki dinamikleri ve karşılıklı etkileşimleri ortaya koyarak, ülkenin ekonomik büyüme stratejilerinde turizmin ve finansal gelişmenin rolünü aydınlatmayı hedeflemiştir. Elde edilen bulgular, turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini, finansal gelişmenin bu süreci nasıl desteklediğini ve her iki faktörün birleşiminin genel ekonomik performansı nasıl şekillendirdiğini detaylandırmaktadır. Çalışmanın sonuçları, Türkiye’nin ekonomik kalkınma politikalarının şekillendirilmesine ve sektörel stratejilerin optimize edilmesine yönelik değerli bilgiler sunmaktadır. Çalışmada logaritması alındıktan sonra kullanılan model,

$$\ln\text{GDPT} = \beta_0 + \beta_1 \ln\text{tour}_t + \beta_2 \ln\text{tr}_t + \beta_3 \ln\text{L}_t + \beta_4 \ln\text{k}_t + \beta_5 \ln\text{cr}_t + \epsilon_t \quad (4)$$

şeklinde oluşturulmuştur. (4) numaralı denklemde bağımlı değişken gdp kişi başı reel gayri safi yurt içi hâsılayı (2015 yılı sabit fiyatlarıyla US\$), tour ziyaretçi sayısını, tr ticari açıklık oranı (GSYH'nin yüzdesi), L iş gücüne katılım oranı, k sabit sermaye oluşumu (GSYH'nin yüzdesi), cr finansal gelişme değişkenini ifade etmektedir.

(4) numaralı denklemde β_0 katsayı sabit terimi temsil etmektedir ve turizm ve diğer açıklayıcı olarak oluşan bağımsız değişkenlerden GSYIH artışını göstermektedir. β_1 katsayısı ziyaretçi sayısındaki %1’lik değişimin gayri safi yurt içi hâsılaya etkisini göstermektedir. β_2 katsayısı ticari açıklık oranındaki %1’lik değişimin gayri safi yurt içi hâsılaya etkisini göstermektedir. β_3 katsayısı iş gücündeki %1’lik değişimin gayri safi yurt içi hâsılaya etkisini göstermektedir. β_4 katsayısı sermayedeki %1’lik değişimin gayri safi yurt içi hâsılaya etkisini göstermektedir. β_5 katsayısı finansal gelişmedeki %1’lik değişimin gayri safi yurt içi hâsılaya etkisini göstermektedir.

Çalışmada kullanılan yıllık veriler Dünya Bankası’ndan alınmıştır. İlk olarak, bu verilerin durağanlık seviyelerini belirlemek amacıyla Ng-Perron birim kök testi yapılmıştır. Birinci farkında durağan oldukları tespit edilmiştir. Durağanlık koşulları sağlandıktan sonra, değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkilerini incelemek amacıyla ARDL modeli kullanılmıştır. ARDL modeli, farklı entegrasyon seviyesindeki serilerle çalışabilmesi ve hem kısa hem de uzun dönem ilişkilerini tahmin edebilmesi nedeniyle tercih edilmiştir. Bu test ile değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisi olup olmadığı değerlendirilmiştir. Eşbütünleşme ilişkisi tespit edildikten sonra, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerini incelemek için VEC Granger nedensellik testi uygulanmıştır. VEC modeli, kısa ve uzun dönemli nedensellik ilişkilerini ortaya koyarak değişkenler arasındaki nedensellik yönünü ve etkisini belirlemiştir.

5. BULGULAR

Türkiye için turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme üzerine etkisini incelendiği model için öncelikli olarak serilerin birim kök özellikleri geleneksel birim kök testi Ng-perron ile incelenmiş, serilerin durağanlık seviyelerine ulaşılmıştır. Ng-Perron birim kök testi sonuçlarına göre, ekonomik büyüme, iş gücü, sermaye, turizm, finansal gelişme ve ticari açıklık oranı serilerinin birim kök içerdiği yönündeki sıfır hipotezi, serilerin düzey değerleri için reddedilememiştir. Dolayısıyla, bu serilerin birim köklü olduğu ve durağan olmadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Ancak, serilerin fark değerleri için birim kök testi uygulandığında, sıfır hipotezi reddedilmiş ve serilerin durağan hale geldikleri görülmüştür.

Tablo 5.1. NG-PERRON Birim Kök Testi

Değişken	MZa	MZt	MSB	MPT
Düzye Değerleri				
lngdp	1.113	1.084	0.974	67.514
lntour	-1.972	-0.993	0.503	12.421
lncr	0.398	0.301	0.757	37.894
lnk	-5.248	-1.587	0.302	4.750
lnl	-6.451	-1.795	0.278	14.124
lntr	-6.059	-1.519	0.250	4.681
Fark Değerleri				
lngdp	-11.826**	-2.412**	0.204***	2.143***
lntour	-11.642**	-1.477	0.126***	4.990
lncr	-10.483**	-2.285**	0.218***	2.350***
lnk	-11.900**	-2.432**	0.204***	2.084***
lnl	-9.451**	-1.830*	0.193*	3.792*
lntr	-30.812	-3.912	0.126***	0.833***
Kritik Değerler				
%1	-13.800	-2.580	0.174	1.780
%5	-8.100	-1.980	0.233	3.170
%10	-5.700	-1.620	0.275	4.450

Not,*,** ve ***sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde istatistik anlamlılığını ifade etmektedir.

Durağanlık testi ön analizinden sonra değişkenler fark değerinde durağanlar bu doğrultuda ARDL sınır testi yapılabilir. ARDL sınır testi yaklaşımında gecikme uzunluğu belirlendikten sonra incelenen değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin varlığını sınamak için F testi kullanılarak test edilmiştir. Test sonucuna göre, çalışmada analiz edilen model de F-istatistiğinin %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde I(1) üst bandındaki kritik değerlerden büyük olduğu için modelde kullanılan değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkinin varlığı ispatlanmaktadır.

Tablo 5.2. ARDL Sınır Testi

Model	Optimum Gecikme Uzunluğu	F-istatistiği	
GDP=f(CR, K, L, TOUR, TR)	(1, 0, 1, 2, 2, 0)	17.58757	
Kritik Değerler			
	%1	%5	%10
I(0)	3.06	2.39	2.08
I(1)	4.15	3.38	3

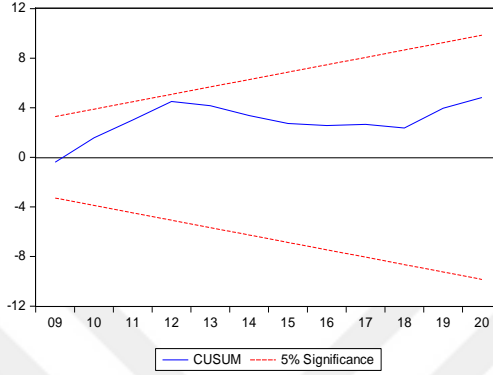
Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin doğrulandığı belirlendikten sonra, **Tablo 5.2** bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki kısa ve uzun dönem etkilerini gösteren ARDL katsayı sonuçları, bu katsayıların istatistiksel olarak güvenilirliğini gösteren teşhis testi sonuçları sunulmuştur. Teşhis testi sonuçlarına göre incelenen model için hata teriminin sabit varyans varsayımının karşıladığını, hata teriminin normal dağılıma sahip olduğunu, doğru fonksiyonel formun kullanıldığını ve otokorelasyon probleminin olmadığını ve katsayılarının istikrarlı olup olmadığını gösteren CUSUM ve CUSUMQ testlerini göstermektedir. Bu bulgulara dayanarak, incelenen dönem boyunca katsayıların istikrarlı olduğu sonucuna varılabilir.

Tablo 5.3. ARDL Katsayı Testi

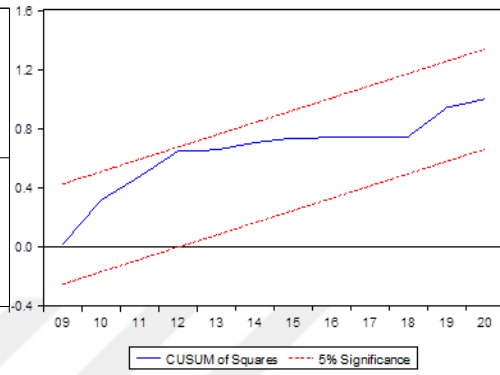
Değişkenler	Katsayı Değeri	Olasılık
Kısa Dönem		
LNCR	-0.064966	0.0083
LNK	0.440222	0.0000
LNL	0.476128	0.0027
LNTOUR	0.014449	0.1496
LNTR	0.073309	0.0199
ECT(-1)	-0.227140	0.0000
Uzun Dönem		
LNCR	-0.309359	0.0327
LNK	0.926184	0.0015
LNL	1.742700	0.0008
LNTOUR	0.462035	0.0000
LNTR	0.367114	0.1146
Teşhis Testleri		
Normality	2.920991	0.2321
Ramsey	0.189060	0.8535
ARCH	1.108148	0.3044
Serial	0.975412	0.4102
Cusum	İstikrarlı	İstikrarlı
CusumQ	İstikrarlı	İstikrarlı

Modelde kullanılan bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkilerini gösteren kısa dönem ve uzun dönem katsayıların istatistiksel olarak sağlamlığını gösteren teşhis testlerinin, gerekli varsayımları sağladığını doğruladıktan sonra Tablo 5.3. verilen ARDL kısa ve uzun dönem katsayılarını yorumlayabiliriz. ARDL kısa dönem sonuçlarına göre, işgücünün, ticari açıklık oranının ekonomik

büyümei artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Uzun dönem sonuçları incelendiğinde benzer şekilde turizmin, işgücünün, ekonomik büyümei artırdığı görülmektedir. Diğer yandan finansal gelişmenin hem kısa dönemde hem uzun dönemde ekonomik büyümei azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte uzun dönemde artırıcı etkiye sahip olan turizm kısa dönemde anlamsız olduğu görülmektedir.

Şekil 5.1. CUSUM

Şekil 5.2. CUSUM Q

Çalışmada, Vector Error Correction Model (VECM) kullanılarak değişkenler arasındaki uzun dönem ve kısa dönem ilişkiler analiz edilmiştir. Modelin en uygun gecikme uzunluğunu belirlemek için çeşitli bilgi kriterleri kullanılmıştır. Bu kriterler arasında Akaike Information Criterion (AIC), Schwarz Information Criterion (SC), Hannan-Quinn Information Criterion (HQ) ve Final Prediction Error (FPE) bulunmaktadır.

Tablo 5.4. Değişkenlerin Gecikme Katsayısı

Gecikmeler	Logl	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	180.969	NA	9.95e-15	-15.214	-14.918*	-15.140
1	204.445	32.661	3.33e-14	-14.125	-12.052	-13.604
2	266.030	53.552*	7.88e-15*	-16.350*	-12.499	15.382*

Tablo 5.4'de görüldüğü gibi, AIC, FPE ve HQ kriterlerine göre en düşük değerler gecikme 2 için elde edilmiştir. Aynı şekilde, Likelihood Ratio (LR) testi de en yüksek değeri Lag 2 için vermektedir. Bu nedenle, modelin en uygun gecikme uzunluğu olarak gecikme 2 seçilmiştir. SC kriterine göre en düşük değer gecikme 0'da elde edilmesine rağmen, genellikle AIC, FPE ve HQ kriterlerinin daha güvenilir olduğu kabul edilmektedir. Bu yüzden, bu çalışma kapsamında gecikme 2, modelin en uygun gecikme uzunluğu olarak belirlenmiştir.

Çalışmada, modelin otokorelasyon problemi olup olmadığını test etmek amacıyla Lagrange Multiplier (LM) testi uygulanmıştır. Otokorelasyon, modelin hata terimlerinin bağımsız olmaması durumunda ortaya çıkar ve modelin tahminlerinin

güvenilirliğini azaltabilir. Bu nedenle, modelin geçerliliğini değerlendirmek için otokorelasyonun olup olmadığının test edilmesi önemlidir.

Tablo 5.5. Otokorelasyon LM Testi

Gecikmeler	LM-İstatistiği	Olasılık
1	44.25375	0.1625
2	41.03847	0.2592

Tablo 5.5.'de görüldüğü gibi, gecikme1 ve Lag 2 için p-değerleri sırasıyla 0.1625 ve 0.2592'dir. Bu değerler, genellikle kullanılan %5 anlamlılık düzeyinden (0.05) büyük olduğu için H0 hipotezi reddedilemez. H0 hipotezi, otokorelasyonun olmadığı varsayımdır. Dolayısıyla, her iki gecikme uzunluğu için de modelin hatalarında otokorelasyon olmadığı sonucuna varılmıştır.

Çalışmada, modelin genel uyumunu ve geçerliliğini değerlendirmek amacıyla Chi-kare testi uygulanmıştır. Chi-kare testi, modelin tüm katsayılarının sıfır olup olmadığını veya modelin belirli bir kısıtlamaya uyup uymadığını test etmek için kullanılır. P-değerinin 0.05'ten büyük olması, H0 hipotezinin reddedilemeyeceğini ve modelin genel olarak uyumlu ve geçerli olduğunu gösterir.

Tablo 5.6. White Değişen Varyans Testi

İstatistiği	df	Olasılık
259.741	252	0.3553

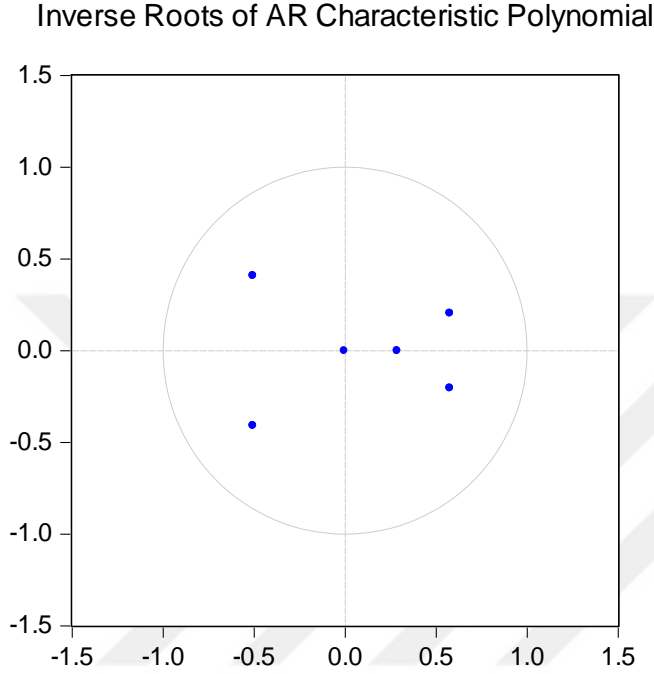
Tablo 5.6'de görüldüğü gibi, Chi-kare istatistiği 259.741 ve serbestlik dereceleri 252 olarak hesaplanmıştır. Bu değerlere karşılık gelen p-değeri ise 0.3553'tür. Bu değer, genellikle kullanılan %5 anlamlılık düzeyinden (0.05) büyük olduğu için H0 hipotezi reddedilemez. H0 hipotezi, modelin katsayılarının sıfır olduğu veya modelin belirli kısıtlamalar altında olduğu varsayımdır. Dolayısıyla, bu sonuçlar modelin katsayılarının sıfır olmadığını ve modelin genel olarak uyumlu ve geçerli olduğunu göstermektedir.

Çalışmada kullanılan Vector Autoregressive (VAR) modelinin stabilitesini değerlendirmek amacıyla köklerin analizi yapılmıştır. Modelin stabilitesi, köklerin birim çemberin içinde olup olmamasına bağlıdır. Eğer tüm köklerin modülü 1'den küçükse, model kararlıdır ve uzun vadede dengede kalır.

Tablo 5.7. Modelin Kökleri ve Modülleri

Kök	Modül
-0.506344 - 0.408729i	0.650725
-0.506344 + 0.408729i	0.650725
0.575431 - 0.204408i	0.610658
0.575431 + 0.204408i	0.610658
0.285714	0.285714
-0.004970	0.004970

Tablo 5.7’de görüldüğü gibi, tüm köklerin modülleri 1’den küçüktür. Bu sonuç, modelin kararlı olduğunu ve uzun vadede dengede kalacağını göstermektedir. Ayrıca, "No root lies outside the unit circle. VAR satisfies the stability condition." ifadesi, modelin stabilite koşulunu sağladığını ve herhangi bir kökün birim çemberin dışında olmadığını belirtir.

Şekil 5.3. VAR Modelinin AR Polinom Ters Kökleri

İstikrar koşulu gereği, AR polinom ters köklerinin birim çemberin içerisinde yer alması gerekmekte ve modelde belirlenen gecikme düzeyinde otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarının olmaması gerekmektedir. Çalışma için belirlenen VAR modeline ilişkin aşağıdaki AR polinom ters kökleri grafiği incelendiğinde, tüm köklerin çember içerisinde yer aldığı ve modelin istikrar koşulunu sağladığı görülmektedir. Bu model ile analize devam edildiğinde otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarının da olmadığı belirlenmiştir.

Modelde otokorelasyon ve değişen varyans sorunları olmadığını ve modelin stabil olduğunu belirledikten sonra, nedensellik testi yapabilirsiniz. Bu durum, modelinizin güvenilir olduğunu ve elde edilen sonuçların geçerli olduğunu gösterir. VAR modeline göre sağlamlığı doğrulanmıştır, VEC Granger nedensellik testi yapılabilir.

Tablo 5.8. VEC Granger Nedensellik Testi Sonuçları

	<i>KISA DÖNEM</i>						<i>UZUN DÖNEM</i>
	DLNGDP	DLNCR	D(DLNK)	D(DLNL)	D(DLNTOUR)	D(DLNTR)	ECT(-)
DLNGDP	-	5.388**	3.042*	0.065	0.567	0.284	-1.712**
		[0.020]	[0.081]	[0.797]	[0.451]	[0.593]	(-2.220)
DLNCR	0.018	-	0.144	0.058	0.379	0.047	1.794
	[0.892]		[0.704]	[0.809]	[0.538]	[0.826]	(0.922)
DLNK	6.639***	6.324**	0.964	-	2.274	2.186	-0.552
	[0.010]	[0.011]	[0.326]		[0.131]	[0.139]	(-0.303)
DLNL	13.001***	6.259**	14.653***	-	11.035***	7.861**	-0.792***
	[0.000]	[0.012]	[0.000]		[0.000]	[0.005]	(-3.474)
DLNTOUR	8.974***	0.783	5.968**	1.555	-	0.0575	-
	[0.002]	[0.3759]	[0.014]	[0.212]		[0.810]	12.608***
							(-3.142)
DLNTR	0.927	0.104	0.883	0.048	0.628	-	1.129
	[0.335]	[0.746]	[0.347]	[0.826]	[0.427]		(0.664)

Not, *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde istatistiki anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değerler t-istatistiklerini, köşeli parantez içerisindeki değerler ise olasılık değerlerini göstermektedir."

Yapılan VEC Granger nedensellik testi sonuçlarına göre, finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki kısa dönemde karşılıklı bir etkileşim sergilememektedir. Bu durum, kısa vadeli ekonomik değişkenler arasında finansal gelişmenin ekonomik büyümeyi doğrudan etkileyen bir faktör olmadığını, bu iki değişken arasında zaman diliminde anlamlı bir nedensellik ilişkisinin bulunmadığını göstermektedir. Ancak, ekonomik büyüme ile sermaye arasında belirgin bir karşılıklı etkileşim gözlemlenmiştir. Bu bulgu, ekonomik büyümenin sermaye birikimini etkileyebileceğini ve sermaye birikiminin de ekonomik büyümeyi tetikleyebileceğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, ekonomik büyümenin sermaye üzerinde tek yönlü nedensellik ilişkisi gösterdiği tespit edilmiştir.

Ek olarak, iş gücü değişkeninin diğer tüm değişkenler üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, iş gücündeki değişikliklerin, sermaye birikimi, finansal gelişme ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini vurgulamaktadır. İş gücünün ekonomik sistemdeki rolü, diğer ekonomik değişkenler üzerinde doğrudan ve belirgin etkiler yaratmaktadır. İş gücü değişkeni, tüm diğer değişkenlerden etkilenmekte olup, bu da iş gücünün ekonomik sistemdeki kritik rolünü göstermektedir.

Bu bulgular, ekonomik büyüme, finansal gelişme ve sermaye arasındaki dinamiklerin, daha kapsamlı ve dikkatli bir şekilde ele alınması gerektiğini işaret etmektedir. Özellikle, kısa dönemde finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki etkileşim eksikliği göz önünde bulundurulduğunda, bu iki değişken arasındaki ilişkiyi anlamak için uzun dönemli analizlerin yapılması önem kazanmaktadır. Ayrıca, iş gücü değişkeninin etkisinin daha ayrıntılı bir biçimde incelenmesi, bu değişkenin ekonomik sistemdeki rolünü ve etkilerini daha iyi anlamak için gereklidir.

Kısa dönemli dinamiklerin analizinden sonra, uzun dönemli ilişkileri ve dengeleri inceleyerek daha kapsamlı bir değerlendirilmiştir. Uzun dönemli ilişki analizi, değişkenler arasındaki kalıcı etkileşimleri ve denge durumlarını anlamaya yönelik derinlemesine bir incelenmiş ve bu bağlamda, uzun dönemde ekonomik büyüme,

finansal gelişme, sermaye, iş gücü, turizm ve ticari açıklık arasındaki ilişkiler daha belirgin bir şekilde ortaya çıkarılmış ve değişkenlerin uzun vadeli etkileşimleri değerlendirilmiştir.

Ekonomik büyüme, finansal gelişme, sermaye, iş gücü, turizm ve ticari açıklık arasındaki uzun dönemli dinamiklerin dikkatlice incelenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Özellikle, finansal gelişme ve sermaye değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerinde negatif etkiler yarattığı, turizmin ise pozitif etkiler sunduğu anlaşılmaktadır.

Finansal gelişme değişkeninin ekonomik büyüme üzerindeki negatif etkisi, finansal piyasaların aşırı gelişmesinin ekonomik büyüme üzerinde olumsuz sonuçlar doğurabileceğini göstermektedir. Finansal sektörün aşırı genişlemesi, finansal kaynakların verimli bir şekilde kullanılmamasına ve ekonomik verimliliğin azalmasına neden olabilir. Bu durumda, ekonomik politika yapıcılar, finansal sektörün dengeli ve sürdürülebilir bir şekilde büyümesini sağlamalıdır. Bu bağlamda, finansal regülasyonlar ve denetim mekanizmaları güçlendirilerek, finansal kaynakların daha verimli kullanılmasına yönelik politikalar geliştirilmelidir.

Sermaye değişkeninin ekonomik büyüme üzerindeki negatif etkisi, sermaye birikiminin belirli bir noktadan sonra azalan getiriler yasasına tabi olabileceğini göstermektedir. Bu durum, sermaye yatırımlarının etkin bir şekilde kullanılmadığını ve ekonomiye beklenen katkıyı sağlamadığını işaret edebilir. Ekonomik politika yapıcılar, sermaye yatırımlarının verimliliğini artırmak için altyapı yatırımlarını desteklemeli, teknolojik yenilikleri teşvik etmeli ve iş gücü eğitimine yatırım yapmalıdır.

Turizm değişkeninin ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisi, turizm sektörünün ekonomik büyüme için önemli bir itici güç olduğunu ortaya koymaktadır. Turizm, döviz kazandırıcı bir sektör olmasının yanı sıra, istihdam yaratma ve yerel ekonomiyi canlandırma potansiyeline sahiptir. Ekonomik politika yapıcılar, turizm sektörünün sürdürülebilir bir şekilde büyümesini sağlamak için çevresel ve kültürel değerleri koruyan politikalar geliştirmelidir. Ayrıca, turizm altyapısının geliştirilmesi, tanıtım faaliyetlerinin artırılması ve turizm sektöründe çalışanların eğitime yönelik politikalar da önemlidir.

İş gücü değişkeninin diğer tüm değişkenler üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, iş gücündeki değişikliklerin, sermaye birikimi, finansal gelişme ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini vurgulamaktadır. İş gücünün ekonomik sistemdeki rolü, diğer ekonomik değişkenler üzerinde doğrudan ve belirgin etkiler yaratmaktadır. Bu bulgular, iş gücü piyasasının esnekliği ve iş gücü eğitiminin ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Ekonomik politika yapıcılar, iş gücü piyasasının etkinliğini artırmak için eğitim ve mesleki eğitim programlarına yatırım yapmalı ve iş gücü piyasasının ihtiyaçlarına uygun politikalar geliştirmesi gerekmektedir.

Ekonomik büyüme, finansal gelişme, sermaye ve turizm arasındaki dinamiklerin daha kapsamlı ve dikkatli bir şekilde ele alınması gerektiğini işaret etmektedir. Özellikle, kısa dönemde finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki etkileşim eksikliği göz önünde bulundurulduğunda, bu iki değişken arasındaki ilişkiyi anlamak için uzun dönemli analizlerin yapılması önem kazanmaktadır. Ayrıca, iş gücü değişkeninin etkisinin daha ayrıntılı bir biçimde incelenmesi, bu değişkenin ekonomik sistemdeki rolünü ve etkilerini daha iyi anlamak için gereklidir.

Ekonomik politika yapıcılarının bu değişkenler arasındaki ilişkileri dikkate alarak daha etkili ve verimli politikalar geliştirmeleri, ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğini ve kalitesini artırmada önemli bir rol oynayacaktır. Bu nedenle, ekonomi politikalarının tasarımında ve uygulanmasında bu tür ampirik bulguların göz önünde bulundurulması büyük önem taşımaktadır.

6. SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu çalışma, turizm, finansal gelişme ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemiştir. Araştırmanın bulguları, bu değişkenlerin ekonomik büyüme ile olan ilişkilerini detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu bölümde, elde edilen sonuçların analizi ve bu sonuçların politika yapıcılar ve gelecekteki araştırmalar için taşıdığı anlamlar tartışılacaktır.

Turist sayısının ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisi belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Turizm sektörünün GSYİH'ya katkısı, turizmin birçok sektörü doğrudan ve dolaylı olarak etkilemesi sayesinde güçlüdür. Turist sayısındaki artış, hizmet sektöründeki genişlemeyi, iş yaratmayı ve döviz gelirlerini artırarak ekonomik büyümeye katkıda bulunmaktadır. Bu bulgu, turizm sektörünün ekonomik büyüme stratejilerinde önemli bir bileşen olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Ayrıca, turizmin mevsimsel etkileri ve sürdürülebilirlik konuları da dikkate alınmalıdır. Politika yapıcıların turizmi destekleyici ve sürdürülebilir turizm politikaları geliştirmeleri önem arz etmektedir. Ticari açıklık oranının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi çalışmamızda belirgin olarak gözlemlenmiştir. Ticari açıklık, bir ülkenin dış ticarete olan açıklığını ve entegrasyonunu ifade eder. Açık ekonomi politikaları, rekabeti artırarak verimlilik kazançlarını ve teknolojik yenilikleri teşvik eder. Ayrıca, dış ticaretin artması, sermaye akışlarını ve doğrudan yabancı yatırımları (DYY) çekerek ekonomik büyümeyi destekler. Bununla birlikte, ticari açıklığın bazı sektörlerde olumsuz etkileri olabileceği ve ithalat bağımlılığının artabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle, politika yapıcıların ticari açıklık politikalarını dikkatli bir şekilde dengelemeleri gerekmektedir. İş gücüne katılım oranı, ekonomik büyümenin önemli belirleyicilerinden biri olarak çalışmamızda ortaya konulmuştur. İş gücüne katılım oranındaki artış, işgücü piyasasının genişlemesine ve üretim kapasitesinin artmasına katkıda bulunur. Yüksek iş gücüne katılım oranı, işgücünün etkin kullanımını ve ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesini sağlar. Bununla birlikte, iş gücüne katılım oranının artırılması için kadınların iş gücüne katılımının teşvik edilmesi, eğitim ve beceri gelişim programlarının yaygınlaştırılması önemlidir. Bu politikalar, iş gücü piyasasında daha kapsayıcı ve sürdürülebilir bir büyümeyi destekleyecektir. Sabit sermaye oluşumu, ekonomik büyümenin temel itici güçlerinden biridir. Çalışmamızda, sabit sermaye oluşumunun ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisi doğrulanmıştır. Sabit sermaye yatırımları, üretim kapasitesini artırarak, teknolojik ilerlemeyi ve verimlilik kazançlarını destekler. Altyapı yatırımları, sanayi ve hizmet sektörlerinde verimlilik artışına ve ekonomik büyümeye katkıda bulunur. Ancak, sabit sermaye yatırımlarının sürdürülebilirliği ve kaynakların etkin kullanımı da göz önünde bulundurulmalıdır. Yatırım politikalarının uzun vadeli stratejik hedefler doğrultusunda planlanması ve izlenmesi önemlidir. Finansal gelişme, ekonomik büyümenin kritik

bileşenlerinden biri olarak çalışmamızda önemli bulgular sunmuştur. Gelişmiş bir finansal sistem, sermaye piyasalarının derinleşmesini, finansal araçların çeşitlenmesini ve finansal kaynakların etkin dağılımını sağlar. Bu durum, yatırımların finansmanını kolaylaştırarak ekonomik büyümeyi destekler. Ayrıca, finansal gelişme, girişimcilik faaliyetlerini ve yenilikçiliği teşvik eder. Ancak, finansal istikrarın korunması ve aşırı risk almanın önlenmesi de büyük önem taşır. Finansal düzenlemelerin ve denetim mekanizmalarının etkin çalışması, sürdürülebilir bir finansal gelişme için gereklidir.

Bu çalışmanın sonuçları, turist sayısı, ticari açıklık oranı, iş gücüne katılım oranı, sabit sermaye oluşumu ve finansal gelişme değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki önemli etkilerini ortaya koymuştur. Bu bulgular, politika yapıcılar için çeşitli öneriler sunmaktadır. Turizm sektörünün desteklenmesi, ticari açıklık politikalarının dengelenmesi, iş gücüne katılım oranının artırılması, sabit sermaye yatırımlarının teşvik edilmesi ve finansal sistemin geliştirilmesi gibi politikalar, ekonomik büyümeyi sürdürülebilir ve kapsayıcı bir şekilde destekleyecektir. Ayrıca, bu çalışma, gelecekteki araştırmalar için de önemli bir temel oluşturmaktadır. Özellikle, bu değişkenlerin karşılıklı etkileşimleri ve uzun vadeli etkileri üzerine yapılacak daha detaylı analizler, ekonomik büyüme dinamiklerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Acemoğlu, D. (2009). *Introduction to modern economic growth*. Princeton.
- Adnan, A. (2016). Ekoturizm alanlarının değerlendirilmesi ve ekoturizmin uygulanabilirliğinin araştırılması. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 6(2), 25-31.
- Afşar, A. (2007). Finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (36), 188-198.
- Akçabelen, A. (2010). *The effect of human capital on economic growth, the case of Turkey 1960, 2005* [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Yeditepe University.
- Aksu L. (2014). İktisat ekollerinin iktisadi büyüme konusundaki düşünceleri ve modellerin analizi, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (208), 351-392.
- Aktan C. C. (2004). *Yeni iktisat okulları*. Seçkin Yayıncılık
- Akyüz Y. (2009). *Sermaye bölüşüm büyüme*. Efil Yayınevi
- Alirzayev A.K. (2010). *Turizm ve ekonomi yönetimi*. İktisat Üniversite Yayınevi.
- Alp, Y. (2012). Harrod-Domar modeli ve ekonomik büyüme. *Ekonomi ve Yönetim Dergisi*, 8(2), 65-80.
- Arrow K. J. (1962). The economic implications of learning by doing. *The Review of Economic Studies*, 29(3), 155-173.
- Ateş, H. (1998). Lucas'un ekonomik büyüme modeli ve varsayımları. *Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 58-75.
- Azariadis, C., ve Smith, B. D. (1996). Private information, money, and growth, indeterminacy, fluctuations, and the mundell-tobin effect. *Journal of Economic Growth*, 1, 309-332.
- Babpour, (2014). *Sermaye yapısı ile ekonomik katma değer ilişkisi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Gazi Üniversitesi.
- Bahar, O., ve Bozkurt, K. (2010). Gelişmekte olan ülkelerde turizm-ekonomik büyüme ilişkisi, dinamik panel veri analizi. *Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 255-265.
- Barber W. J. (2007). *İktisadi düşünce tarihi*. Metropolis Yayınları.
- Barro R.J., ve Sala-i M. (1992). Public finance in models of economic growth. *Review of Economic Studies*, 59, 645-657.
- Barro, R. J. (1990). Government spending and economic growth. *Journal of Monetary Economics*, 25(1), 12-33.

- Barro, R. J. (1992). Human capital and economic growth. *Review of Economic Studies*, 59(2), 245-268.
- Barro, R. J., ve Sala-i-Martin, X. (2004). Economic growth. *Journal of Economic Perspectives*, 18(2), 214-219.
- Beck, T., vd., (2005). Smes, growth, and poverty, Cross-country evidence. *Journal of Economic Growth*, 10(3), 199-229.
- Becker, Gary E. L., vd., (1999). Population and economic growth. *The American Economic Review*, 89 (2).
- Berber Metin. (2011). *İktisadi büyüme ve kalkuma*. Derya Kitapevi.
- Berber, M. (2006). *İktisadi büyüme ve kalkınma*. Derya Kitabevi.
- Blangy, ve Mehta, H. (2006). Ekoturizm ve ekolojik restorasyon. *Doğa Koruma Dergisi*, 14 (3-4), 233-236.
- Boyd, J. H. ve Jalal, A. M. (2012). A new measure of financial development, Theory leads measurement. *Journal of Development Economics*, 99(2), 341-357.
- Boyd, JH. vd., (2001). Enflasyonun finansal sektör performansı üzerindeki etkisi. *Parasal İktisat Dergisi*, 47 (2), 221-248.
- Bölükoğlu, A. (2021). Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki doğrusal olmayan ilişki, IMF finansal gelişmişlik endeksi ile yeni bulgular. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 385-402.
- Buckley, R. (2007). Adventure tourism products, Price, duration, size, skill, remotenes *Tourism management*, 28(6), 1428-1433.
- Buluç, G. (1995). Kervansarayların Türk turizmüne zincir konaklama işletmeleri olarak kazandırılması. *Anatolia, Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 38-45.
- Calomiris, C. W. Vd., (2016). Political foundations of the lender of last resort, A global historical narrative. *Journal of Financial Intermediation*, 28, 48- 65.
- Chai, W. (2013). Chief curriculum development officer (PSHE) Personal. *Social and Humanities Education Curriculum Development Institute Education Bureau*, 13, 28.
- Chen, Q. (2023). The impact of economic and environmental factors and tourism policies on the sustainability of tourism growth in china, evidence using Novel NARDL Model. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(7), 19326-19341.
- Cohen, E. (1978). The impact of tourism on the physical environment. *Annals of Tourism research*, 5(2), 215-237.

- Coşkun, M. (2020). İçsel büyüme modellerinde beşeri sermayenin rolü. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18(3), 59-75.
- Çallı, D. (2015). Uluslararası seyahatlerin tarihi gelişimi ve son seyahat trendleri doğrultusunda Türkiye'nin konumu. *Turar Turizm ve Araştırma Dergisi*, 4(1), 4-28.
- Çeken, H. Vd., (2008). Turizm talebine bağlı olarak uluslararası turizm hareketlerindeki gelişmeler. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(26), 71-85.
- Çelik, H. (2016). *Kültürel turizm ve toplumsal etkileri*. Nobel Yayınları.
- Çetin (2018) *Türkiye'de vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki eş bütünlük analizi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi.
- Çetin, (2018). *Büyüme teorileri ve uygulamaları*. İmaj Yayıncılık.
- Çoban, O., ve Topcu, M. (2013). The nexus between financial development and economic growth, evidence from the EU (15). *International Journal of Economics and Financial Issues*, 3(3), 74-83.
- Deliktaş E. (2001), Malthusgil yaklaşımdan modern ekonomik büyümeye, *Ege Akademik Bakış*, 1 (1), 92-114
- Demir, A. (2004). Lucas'ın beşeri sermaye modeli ve sonuçları. *Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 19(2), 45-62.
- Demir, N., ve Sarı, R. (2015). Türkiye'de turizm gelirlerinin finansal gelişme üzerindeki etkisi, bir zaman serisi analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 85-100.
- Demir, Y. (2007). Türkiye'de finansal piyasalar ile ekonomik büyüme ilişkisi. *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2007 (2), 438-455
- Demirgüç-Kunt, A. ve Huizinga, H. (1999). Ticari banka faiz marjlarının ve karlılığının belirleyicileri, bazı uluslararası kanıtlar. *Dünya Bankası Ekonomik İncelemesi*, 13 (2), 379-408.
- Demirgüç-Kunt, A., ve Levine, R. (2008). *Finance, Financial Sector Policies, and Long-Run Growth*. World Bank Policy Research Working Paper No. 4469. Washington, DC, World Bank.
- Demirtaş, H. (2017). *Keynesyen ekonomi teorisi ve uygulamaları*. Nobel Yayınları.
- Dilek, E., ve Dilek, N. K. (2013). Dünyada ve Türkiye'de yaşanan olayların turizme yansımaları, 1960'tan günümüze tarihsel bir değerlendirme. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 1083-1108.

- Diler, H. G. (2011). Kamu harcamaları- ekonomik büyüme *Türkiye üzerine bir uygulama* [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Dinler Z. (2000), *İktisada giriş*. Ekin Kitabevi.
- Dinopoulos, E., ve Şener, F. (2007). İçsel büyüme teorileri ve yenilikçi faaliyetler. *Ekonomi ve Yönetim Dergisi*, 12(2), 45-67.
- Doğan Z. (2014). Ekonomik büyüme süreçlerinin analizinde yeni açılımlar ve büyümenin yersel dinamikleri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (6), 365-380.
- Doğuş, E. (2019). Geniş kapsamlı finansal gelişmişlik endeksi ile Türkiye'nin finansal gelişmişliğinin tespiti ve gelişmekte olan ülkeler ile karşılaştırılması. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(3), 2205-2215.
- Emekli, G. (2006). Coğrafya, kültür ve turizm, kültürel turizm. *Ege coğrafya dergisi*, 15(1-2), 51-59.
- Eralp, Z. (1983). *Genel turizm*. Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu.
- Ercan, Ö. (2002). Barro'nun ekonomik büyüme ve kamu harcamaları üzerine çalışması. *Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(1), 34-45.
- Erkmen, A. (2019). Uluslararası turizmin tarihi gelişim süreci. A. Akın içinde. *Uluslararası Turizm Uygulamaları* (3-34).
- Eroğlu, İ., ve Yeter, F. (2021). Finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi, Türkiye için nedensellik analizi. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 6(2), 272-286.
- Fauzel, ve Seetanah, B. (2021). Financial development and tourism growth. Evidence from a panel of island economies *Tourism Economics*, 27(6), 1165-1180.
- Fendoğlu, E. (2021). Türkiye'de finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, fourier testlerden kanıtlar. *Journal of Empirical Economics and Social Sciences*, 3(2), 19-34.
- Fisher, I. (1933). The debt-deflation theory of great depression *Econometrica. journal of the Econometric Society*, 337-357.
- Freixas, X. vd., (2000). Lender of last resort, what have we learned since Bagehot? *Journal of Financial Services Research*, 18(1), 63-84.
- Freixas, X. vd., (2000). Lender of last resort, what have we learned since Bagehot? *Journal of Financial Services Research*, 18(1), 63-84.
- Fridgen, J. (1997). *Dimensions of tourism*. Educational Institute.

- Gertler, M. (1988). Financial structure and aggregate economic activity, an overview. *Journal of Money, Credit and Banking*, 20(3), 559-588.
- Gould, J. D. (2013). *Economic growth in history, survey and analysi* Routledge.
- Gök, A. A., ve Biçer, H. B. (t.y.). Finansal gelişme ile ekonomik büyüme ilişkisi, mınıt ülkeleri üzerine ampirik bir analiz. *Coordinator/Koordinatör*, 73.
- Gökdeniz, İ. vd., (2003). Finansal piyasaların ekonomik büyümeye etkisi ve Türkiye örneği (1989-2002). *GÜ Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 101-117.
- Gübe Y. (1997). İktisadi büyüme ve ihracat performansı, *Hazine Dergisi*, 6(5), 17-25
- Güçlüoğlu, Ü.M. (2017). *Türkiye istihdam analizi ve bazı makroekonomik değişkenlerin istihdam üzerindeki etkisi*, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü.
- Güleryüz, U. (2020). Thomas Cook Şirketi'nin tarihçesi ve batışı. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(3), 1433-1445.
- Gürak, M. (2005). Neoklasik büyüme modelleri ve Romer'in eleştirileri. *Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 22(1), 45-59.
- Güvel E.A. (2011). *Ekonomik büyüme süreçlerinin analizinde yeni açılımlar ve büyümenin yersel dinamikleri*. Karahan Kitapevi.
- Gyr, U. (2010). Turizmin tarihi, Modernite yolunda yapılar. *Notlar*, 2 (8), 1-18.
- Hazar, A. (2014). *Rekreasyon ve animasyon*. (4. B). Detay Yayıncılık.
- Hiç, G. (1981). Klasik büyüme teorileri ve Ricardo'nun katkıları. *Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 2-15.
- Holloway, J. C. ve Humphreys, C. (2016). *The business of tourism*. Pearson Education Limited.
- Hunt, E. K. (2009). *İktisadi düşünce tarihi* (M. Günay, Çev.). *Dost Kitabevi*.
- İsgenderli. (2021). *Turizmin ekonomik büyüme ve istihdama etkisi, Azerbaycan üzerine bir analiz* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], İstanbul Üniversitesi.
- İslamzade, İ. (2021). *Azerbaycan'da alternatif turizm çeşitlerinin turizm potansiyeline ekonomik etkileri üzerine bir araştırma* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Selçuk Üniversitesi.
- Kaba, İ. C. (2016). *Türkiye'de ticari rekreasyon faaliyeti olarak macera turizminin gelişim potansiyeli hakkında sektör yöneticilerinin algularının değerlendirilmesi* [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Marmara Üniversitesi.
- Kanberoğlu, Z. (2014). Finansal sektör gelişimi ve işsizlik, Türkiye örneği. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 83-93.

- Kandır, Y., Özmen, M. ve Önal, Y., B. (2007). Türk turizm sektöründe büyüme göstergelerinin turizm işletmelerinin finansal performansına etkisinin incelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2), 166-185
- Kar, M. ve Ağır, H. (2006). Türkiye'de beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisi, eş bütünleşme yaklaşımı ile nedensellik testi, 1926-1994. *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(11), 51-68.
- Kar, M., ve Taban, (2010). Türkiye'de ekonomik büyüme, finansal gelişme ve turizm sektörü arasındaki ilişki. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(1), 99-115.
- Kara, A. (2019). Turizmin ekonomik büyümeye etkileri, Türkiye örneği. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 82.
- Kaytancı, B. G. (2000). *Ödemeler dengesi kamu açıkları ve finansal gelişme, Türkiye 1980-1999* [Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi], Anadolu Üniversitesi.
- Kıbrıçoğlu A. (1998). İktisadi büyümenin belirleyicileri ve yeni büyüme modellerinde beşeri sermayenin yeri. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53(4),207-230.
- Kıbrıçoğlu, A. (1998). İktisadi büyümenin belirleyicileri ve yeni büyüme modellerinde beşeri sermayenin yeri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 53(01).
- Klenow, P., ve Andres R. (1997). Economic growth, a review essay, *Journal of Monetary Economics*, 40, 597-617,
- Kozak, M. (2013). *Turizm ekonomisi ve uygulamaları*. Beta Yayınları.
- Kozak, M. A. (2012). *Genel turizm bilgisi*. Anadolu Üniversitesi.
- Küden, M. (2014). *Davranışsal finans açısından bireysel yatırım tercihlerinin değerlendirilmesi* [Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi], Gediz Üniversitesi.
- Künü, , Hopoğlu, , Gürçam, Ö. ve Güneş, Ç. (2015). Turizm ve bölgesel kalkınma arasındaki ilişki, doğu karadeniz bölgesi üzerine bir inceleme. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 71-93.
- Levine, R. (1996). Stock markets, a spur to economic growth, *Finance and Development*.
- Levine, R. (1997). Financial development and economic growth, views and agenda. *Journal of economic literature*, 35(2), 688-726.
- Levine, R. (2005). Finance and growth, Theory and evidence. In *Handbook of Economic Growth* (s. 86-87).

- Liao, Z., Chen, H., ve Lin, C. (2018). Financial development and tourism investment, Evidence from China. *Tourism Management*, 64, 163-174.
- Löschburg, W. (1998). *Seyahatin kültür tarihi*. (J. Traup, Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Lucas R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22, 3-42.
- Mammadov Cabir.A., Rahimov Sabir.H. (2000). *Turizm ve ilgili alanlarda kullanılan terim ve kavramların açıklayıcı sözlüğü*. Hukuk Yayınevi.
- Marty, A. L. (1961). Gurley and shaw on money in a theory of finance. *Journal of Political Economy*, 69(1), 56-62.
- Mengü, C. (2013). *Turizm endüstrisinde havacılık, gelişim-sistemler-uygulamalar*. Yayın Yayıncılık.
- Milne ve Ateljevic, I. (2001). Turizm, ekonomik kalkınma ve küresel-yerel bağ, Karmaşıklığı kucaklayan teori. *Turizm Coğrafyaları*, 3(4), 369-393.
- Muslu, A. (2015). *Türkiye’de deniz turizminde ürün farklılaştırması ve kalite yönetimi*. İstanbul Üniversitesi.
- Ninot, R. P., ve Claret, J. M. V. (2012). A century of tourism in Europe. New challenges to the discipline of Urbanism. *Ara, Revista de Investigación en Turismo*, 3(2), 111-116.
- Orhan, M., Yıldız, Z., ve Güneş, İ. (2018). Turizm Sektörünün Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme İlk Çağdan 19. Yüzyıla. *O. Köse içinde, ilkçağlardan modern döneme tarihten izler (263-280)*. Berikan Yayınevi.
- Önal, H. (2009). *Ekonomik büyümenin belirleyicileri ve sanayileşme stratejileri* [Yayımlanmamış Doktora tezi], Marmara Üniversitesi.
- Özel, H. A. (2012). Ekonomik büyümenin teorik temelleri, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 63-72.
- Özel, M. E. (2021). *Türkiye’de finansal gelişmenin ekonomik büyümeye etkisi, 1980-2020 Dönemi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Nuh Naci Yazgan Üniversitesi.
- Özgüven A. (1988). *İktisadi büyüme iktisadi kalkınma sosyal kalkınma planlama ve japon kalkınması*. Filiz Yayınları.
- Pagano, M. (1993). Financial markets and growth, An overview. *European Economic Review*, 37(2-3), 613-622.
- Paya M. M. (2013). *Makro iktisat*. Türkmen Kitabevi.

- Pehlivan, Ö. (2022). *Yenilenebilir enerji tüketimi, finansal gelişme ve ekonomik büyüme ilişkisi, Türkiye ekonomisi için asimetrik bir analiz* [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi.
- Pizam, A., ve Milman, A. (1986). The social impacts of tourism. *Tourism Recreation Research*, 11(1), 29-31.
- Rands Barros, A. (2016). Intergenerational transmission of human capital and its role in physical capital accumulation. *Roots of Brazilian Relative Economic Backwardness Academic Press*.
- Richards, G. (Ed.). (1996). *Cultural tourism in Europe*. Oxford University Press.
- Rivera L. A. ve Paul M. R. (1991). International trade with endogenous technological change, *European Economic Review North Holland*, 35, 971-1004.
- Rivera-Batiz, F. J., ve Romer, P. M. (1991). International trade with endogenous technological change. *European Economic Review*, 35(4), 971-1001.
- Romer P. M. (1998). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 5 (5), 71-102.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change, *Journal of Political Economy*, 98(5), 71-102.
- Sarı Çallı, D. (2015). Uluslararası seyahatlerin tarihi gelişimi ve son seyahat trendleri doğrultusunda Türkiye'nin konumu. *Turizm ve Araştırma Dergisi*, 4(1), 4-28.
- Savaş V. (2000). *İktisadın tarihi*. Siyasal Kitapevi.
- Schreft, SL ve Smith, BD (1997). Para, bankacılık ve sermaye oluşumu. *İktisat teorisi dergisi*, 73 (1), 157-182.
- Seven, Ü. (2015). Finansal gelişmişlik ve ekonomik büyüme. *Türkiye Sermaye Piyasaları Birliği Gösterge Dergisi*. Yaz (2015), 44-63.
- Shafiei, (2013). *Economic growth, energy consumption, and environment, assessing evidence from OECD countries* [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Curtin University.
- Snowdon, B., ve Howard, V. (2005). Modern büyüme teorileri ve Harrod-Domar Modeli. *Makroekonomi Dergisi*, 12(4), 598-615.
- Solow, R. M. (1956). A Contribution to the theory of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.
- Solow, R. M. (1957). Technical change and the aggregate production function. *The Review of Economic Studies*, 39(3), 312-320.

- Stiglitz, J. (1998). *The role of the financial system in development*. Paper presented at the Presentation at the fourth annual bank conference on development in Latin America and the Caribbean.
- Şahin, A., ve Güneş, (2012). Türkiye’de turizm sektörünün ekonomik büyümeye etkisi, bir ekonometrik analiz. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 3(5), 55-65.
- Taban (2008). *İktisadi büyüme, kavram ve modeller*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Taban, A. (2008). Neoklasik ve içsel büyüme teorileri üzerine bir inceleme. *Ekonomik Çalışmalar Dergisi*, 22(3), 67-82.
- Taşar 1. (2016). *İçsel büyüme teorileri ve Türkiye uygulamaları*. Çizgi Kitapevi Yayınları.
- Taymaz, E. (1993). Sanayi ve teknoloji politikaları, amaçlar ve araçlar. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 20, 549-580.
- Tekin H. (2019). *Finansal gelişme ve ekonomik performans arasındaki ilişkinin analizi* [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Temelli, (2022). *Turizm ve finansal gelişme arasındaki ilişki, Türkiye örneği*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Tezcan, B. (2004). *Developing alternative modes of tourism in Turkey* [Master's thesis], Middle East Technical University.
- Tsaurai, K. (2018). The impact of financial development on tourism in developing countrie. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 36, 12-19
- Tuncer, E. (2013). *Finans piyasalarında gelişme ile ülke büyümesi arasındaki ilişki, Türkiye örneği* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], İstanbul Üniversitesi.
- UNWTO. (2014). *Global report on adventure tourism*. World Tourism Organization, Spain
- Usman, A. ve Wirawan, H. (2021). Beşeri sermayenin ve fiziksel sermayenin bölgesel mali durum üzerindeki etkisi, yönetim kontrol sisteminin düzenleyici etkisi. *Heliyon*, 7 (5).
- Ünlüönen, K., ve Tayfun, A. (2003). Turistlerin yerli halkın tüketim davranışlarına etkileri üzerine ampirik bir araştırma. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (10).
- Üzümcü E. (2024). *Turizm sektörünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Manisa Celal Bayar Üniversitesi.

- Yardımcı P. (2006). İçsel büyüme modelleri ve Türkiye ekonomisinde içsel büyümenin dinamikleri, *Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 10(9), 96-115.
- Yardımcı, Y. (2009). İçsel büyüme modelleri ve neoklasik büyüme teorisine eleştiriler. *Ekonomi ve Kalkınma Dergisi*, 15(2), 99-115.
- Yıldırım, M., ve Öztürk, İ. (2014). Türkiye’de turizm ve finansal gelişme arasındaki ilişki, bir ardl yaklaşımı. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 115-130.
- Yılmaz, A. (2005). Harrod-Domar modelinin eleştirisi ve gelişmekte olan ülkeler. *Ekonomi ve Kalkınma Dergisi*, 10(3), 41-43.
- Yılmaz, E. (2019). Sosyal ve ekonomik açılardan turizmin etkileri. Ekin Kitabevi.
- Yılmaz, H. (2023). Türkiye’de turizmin ekonomik büyümeye etkisi. *Alanya Akademik Bakış Dergisi*, 7(1), 257-276.
- Yücel, C. (2002). Turizmde yükselen değer, Ekoturizm. *TÜRSAB Dergisi*, 219, 1-7.
- Yüksek, G. (2013). Seyahat işletmelerinde bilgi teknolojilerinin rolü ve küresel dağıtım sistemlerine bir örnek, *Academic Journal of Information Technology*, 4(12), 17-28.
- Zaei, M. E., & Zaei, M. E. (2013). The impacts of tourism industry on host community. *European journal of tourism hospitality and research*, 1(2), 12-21.